“ संस्कृतख्रिस्टीयसाहित्यनभसि श्री-जान्-म्यूर-(John Muir)-वर्यस्य सारस्वतमवदानम् ”

[John Muir’s Scholastic Contribution to the Sanskrit Christian Literature]

यादवपुर-विश्वविद्यालयस्य कलासंकायस्य संस्कृतविभागे
‘पिएइच्.डि.’ इत्युपाधिप्राप्तये प्रदत्तस्य गवेषणाभिसन्दर्भस्य सारः

अनुसन्धाता – सौम्यजित्-सेनः

निबन्धनसंख्या – A00SA1100116
वर्षम् – 2016 - 2017

तत्त्वावधायिका – प्रफेसर्-(ड.)-ऋता-चट्टोपाध्यायः

भूतपूर्वा इउ.जि.सि. एमेरिटास्-फेलो तथा वरिष्ठा प्राध्यापिका
संस्कृत-विभागे
यादवपुर-विश्वविद्यालयस्य

संस्कृत-विभागः
यादवपुर-विश्वविद्यालयः
कोलकाता - ७०००३२

२०२१

“Saṁskṛtakhrisṭīyasāhityanabhasi Śrī-Jān-Myūra-(John Muir)-varyasya Sārasvatam Avadānam”

[John Muir’s Scholastic Contribution to the Sanskrit Christian Literature]

A Synopsis of the Thesis Submitted to the Faculty of Arts of Jadavpur University in Partial Fulfilment for the Award of the Degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

in

SANSKRIT

by

Soumyajit Sen

Registration No.: A00SA1100116
Session: 2016 – 2017

Under the Supervision of

Prof. (Dr.) Rita Chattopadhyay

Former U.G.C. Emeritus Fellow & Retired Professor
Department of Sanskrit; Jadavpur University

Department of Sanskrit
Jadavpur University
Kolkata – 700032

2021

John Muir

(05.02.1810 – 07.03.1882)

[Photo Courtesy: Oil Painting of John Muir by John Henry Lorimer,

The University of Edinburgh, Art Collection, 1881.]

।। श्री-जान्-म्यूर-जीवनचर्यासारः[1] ।।

- १८१० : जन्म, ग्लासगो, स्कटल्याण्डः ।
- १८२०-३ : इरभिन-अकाडेमी (विद्यालयः), आइरशायारः ।
- १८२३-६ : ग्लासगो-महाविद्यालयः (विश्वविद्यालयः), कलाविभागः ।
- १८२६-७ : इस्ट-इण्डिया-कम्पानी-प्रशिक्षण-महाविद्यालयः, हेइलीवारी ।
- १८२७ : नियुक्तिः, वङ्गीय-जानपद-सेवायाम्, इस्ट-इण्डिया-कम्पानी ।
- १८२९ : फोर्ट-उइलियाम-महाविद्यालयः, क्यालकाटा ।
- १८२९ : मुख्य-समाहर्तुः सहायकः, नदीया, अधःस्थ-बङ्गप्रदेशः ।
- १८३०-३ : मुख्य-समाहर्तुः सहायकः, फारुखावादः, उत्तर-पश्चिम-प्रदेशः ।
- १८३३-७ : सहायक-सचिवः, राजस्व-विभागः, एलाहवादः ।
- १८३७-४२ : विशिष्टायोगिकः, भूम्यनुसन्धान-विभागः, मिराटस्तथा साहारानपुरः।
- १८४२-३ : कार्यनिवृत्तिः, स्कटल्याण्ड इउरोपश्च ।
- १८४४-५ : अध्यक्षः, भिक्टोरिया-महाविद्यालयः (कुइन्स-कलेज), वाराणसी ।
- १८४५ : मुख्य-समाहर्ता, आजमगडः ।
- १८४६ : मुख्य-समाहर्ता, गोरखपुरः ।
- १८४७-९ : मुख्य-समाहर्ता, आजमगडः ।
- १८५० : मुख्य-समाहर्ता, देहली ।
- १८५०-३ : जानपदविचारकस्तथा दण्डाधिकरणिकः, फतेहपुरः ।
- १८५३ : विविक्तवृत्तिः, एडिन्वार्गः ।
- १८५५ : डि. सि. एल. (अक्सफोर्ड-विश्वविद्यालयः) ।
- १८६१ : एल. एल. डि. (एडिन्वार्ग- विश्वविद्यालयः) ।
- १८७८ : सि. आइ. इ. (भारतीय-साम्राज्य-आदेष्टा) ।
- १८८२ : तनुत्यागः, एडिन्वार्गः, स्कटल्याण्डः ।

---

[1] तालिकेयं ड.एभ्रिल.ए.पाओयेल-वर्यया प्रणीतस्य *Scottish Orientalists and India: The Muir Brothers, Religion, Education and Empire* (२०१०) इति ग्रन्थस्य ‘Career Summaries’ इत्यंशात् सकार्तज्ञ्यं संगृहीता, संस्कृतेन चानूद्यात्र समुपस्थापिता।

♣ गवेषणाबन्धस्य शीर्षकम्

" संस्कृतख्रिस्टीयसाहित्यनभसि श्री-जान्-म्यूर-(John Muir)-वर्यस्य सारस्वतमवदानम् "

♣ गवेषणाबन्धस्याध्यायविन्यासाः

मामकीने गवेषणाबन्धेऽस्मिन् साकल्येन षडध्यायाश्चकासति। 'उपोद्धाता'वतरणादपि पूर्वं मया प्रकृते गवेषणाबन्धे मङ्गलाचरण-प्रास्ताविक-कार्तज्ञ्यनिवेदन-शब्दसंकेतसूचिका-चित्रवीथिकादयः केचन विषया यथाप्रसङ्गं प्रस्तुताः। समाप्तौ च 'उपसंहृतिः' इत्यत्र गवेषणाया अस्या वैशिष्ट्यानि सम्यक् प्रतिपाद्य भाव्यगवेषणावकाशविषयोऽपि विवेचितो मया। तथाहि गवेषणायाः सारस्य व्याख्यानात् प्राक् साम्प्रतं समेषां बोधसौकर्यार्थं ये ये विषया अधिप्रबन्धं सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षिता भविष्यन्ति, तेषां काचनानुक्रमणिका यथातथमिहादौ प्रस्तूयते।

।। विषयानुक्रमणिका ।।

- मङ्गलशंसा
- प्रास्ताविकम्
- कार्तज्ञ्यनिवेदनम्
- विषयानुक्रमणिका
- शब्दसंकेतसूचिका
- चित्रवीथिका
- श्री-जान्-म्यूरस्य जीवितचर्यासारः

- प्रथमोऽध्यायः - १.०. उपोद्धातः

  १.१. गवेषणाबन्धस्य सारः

  १.२. गवेषणाविषयावाप्तिः

  १.३. गवेषणाबन्धस्य नामान्वर्थ्यम्

  १.४. गवेषणाबन्धस्य प्रतिपाद्यविषयाः

१.५. गवेषणापारिमित्यम्

१.६. ग्रन्थसमीक्षणम्

१.७. पद्धतिविज्ञानम्

१.८. वर्णविन्यासविधिः (Orthography)

- **द्वितीयोऽध्यायः - २.०. संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम्**

२.१. उपोद्घातः

२.२. किं तावत् संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम् ?

२.३. संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य भाषाविमर्षः

२.४. संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये काव्यानि

२.४.१. महाकाव्यानि

२.४.२. खण्डकाव्यानि

२.४.३. गद्यकाव्यानि

२.४.४. अनूदितकाव्यानि

२.४.५. विविधकाव्यानि

२.५. संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये कवयः

२.५.१. अभारतीयकवयः

२.५.२. भारतीयकवयः

- तृतीयोऽध्यायः - ३.०. श्री-जान्-म्यूरः **(John Muir)**

  ३.१. कर्मजीवितम्

  ३.२. सारस्वतजीवितम्

  ३.२.१. संस्कृतकाव्यग्रन्थग्रामाः

  ३.२.२. आङ्गलग्रन्थग्रामाः

  ३.२.३. प्रबन्धनिचयाः

- चतुर्थोऽध्यायः - ४.०. *श्रीपौलचरित्रम्* – जान्-म्यूरप्रणीतं महाकाव्यम्

  ४.१. हस्ताधिगतं संस्करणम्

  ४.२. महाकाव्यस्य विषयवस्तु

  ४.२.१. प्रत्यध्यायं सारः

  ४.३. अन्वर्थसंज्ञात्वम्

  ४.४. आलङ्कारिकदृष्ट्या महाकाव्यत्वविश्लेषणम्

  ४.४.१. सर्गबन्धत्वम्

  ४.४.२. इतिवृत्तम्

  ४.४.३. नायकः

  ४.४.४. रसतत्त्वम्

  ४.४.५. चतुर्वर्गफलत्वम्

  ४.४.६. वस्तुनिर्देशः

  ४.४.७. सर्गसंख्या

४.५. गुणसमीक्षा

४.६. रचनाशैली

४.७. छन्दोविचारः

४.८. अलङ्कारविमर्शः

४.९. व्याकरणगतं वैशिष्ट्यम्

४.१०. काव्यप्रशस्तिः

- पञ्चमोऽध्यायः - ५.०. श्री-जान्-म्यूर-प्रणीतानां संस्कृतखृष्टीयकाव्यान्तराणां समीक्षा

५.१. *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्*

५.२. *मतपरीक्षा*

५.३. *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्*

५.४. *शर्म्मपद्धतिः*

५.५. *निस्तारमार्गदीपिका*

- षष्ठोऽध्यायः - ६.०. जान्-म्यूर-कृतं संस्कृतसाहित्यम् - सामग्रिकं समीक्षणम्

६.१. समीक्षकसमीक्षा

६.२. धर्मतत्त्वमीमांसा – श्रीजान्म्यूरदिशा

६.३. प्राग्भवानां कवीनां शास्त्राणां च प्रभावः

६.४. श्री-जान्-म्यूरस्य जीवनदर्शनम्

६.५. प्रकाण्डज्ञाननिधिः श्री-जान्-म्यूरः

- उपसंहृतिः
    - ऐतिह्याधुनिकतयोः समन्वयः
    - भाव्यगवेषणावकाशः (Scope of Further Research)

- परिशिष्टानि
    - श्री-जान्-म्यूर-वंशतालिका (Geneology of Muir Family)
    - श्रीजान्-म्यूर-प्रणीते संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये सुभाषितानि
    - शब्दनिर्घण्टः
    - संस्कृतखृष्टीयसाहित्यकर्तृप्रशस्तिः

- परिशीलितग्रन्थानुक्रमणिका

♣ सङ्केतसूचिका

गवेषणाबन्धे बहूनां ग्रन्थानां तथा च ग्रन्थागाराणां नाम पौनःपुण्येन समागतम्। तदर्थं तेषां पदानां सङ्केतः कार्यसौकर्याय गवेषणाप्रबन्धेऽस्मिन् सन्निवेशितः। तेषु प्रधानभूतानां केषाञ्चित् निर्देशोऽत्र क्रियते दिङ्मात्रोदाहरणत्वेन –

अग्नि. पु.	*अग्निपुराणम्*
उत्तर. राम.	*उत्तररामचरितम्*
खृष्टसाहित्य.	*Modern Christian Literature in Sanskrit*
पापमोचन.	*पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्*
श्री. पौ. च.	*श्रीपौलचरित्रम्*
श्री. येषू. मा.	*श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्*
Ind. Christ.	*The Indian Christiad*

♣ **प्रथमोऽध्यायः**

✓ **गवेषणाविषयावाप्तिः**

तत्त्वावधायिकया मे प्रफेसर्-ऋता-चट्टोपाध्याय-वर्यया निर्दिष्टोऽयं गवेषणाविषयः, तयैव विषयमिममुपजीव्य गवेषणाकर्मकरणायाहमादिष्ट इति तस्यै मामकमाधमर्ण्यं सविनयं विज्ञाप्यते। नावीन्यं त्वस्य विषयस्य श्रवणमात्रमेवाधिगम्यते। तस्या एव सकाशात्समवाप्तस्य प्रख्यातयशसा श्रीसत्यव्रतशास्त्रिणा प्रणीतस्य *Modern Christian Literature in Sanskrit* इत्याख्यस्य प्रबन्धस्याध्ययनमनु संस्कृतभाषायां विरचितानां खृष्टीयकाव्यानामेका सुविस्तृता सूचिका मया प्रस्तुता। ततो बह्वन्वेषणं कृत्वा मया न्यूनातिन्यूनतया संस्कृतखृष्टीयवाङ्मयस्य प्राच्यपाश्चात्यविद्वद्भिर्विरचितानि त्रिंशत्संख्यकानि काव्यानि समवाप्तानि।

गच्छता कालेन साक्षात्कारो मे सञ्जातः प्रख्यातप्राच्यतत्त्वविदुषां स्कटल्याण्डवास्तव्यानां प्राध्यापकप्रवराणां श्री-जान्-म्यूर-वर्याणां सारस्वतकृतिभिः समम्। हृदयं मे चिन्तातल्पमञ्चति, वेगारम्भिणा विषाक्तेन शल्यशकलेन विद्धं शतधा च प्रयाति, यदा मनसि सम्यगाकलय्य विचार्यते यदेतेषां प्रकाण्डपण्डितानां म्यूर-पादानामेकमप्यपूर्वं संस्कृतकाव्यमाश्रित्याद्यावधि गवेषणादिकार्यं नैव सञ्जातमिति। केवलं Avril A. Powell-पादाभिः म्यूरभ्रातृद्वयस्य (John Muir & William Muir) मुख्यतया कर्मजीवनमाश्रित्य *Scottish Orientalists and India: The Muir Brothers, Religion, Education and Empire* (२०१०) इत्याख्यं पुस्तकं निरमायीति ग्रन्थः समवाप्यते। परन्तु श्री-जान्-म्यूर-वर्याणां संस्कृतभाषानिबद्धं सम्पूर्णमपि संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमुपजीव्याद्यावधि कश्चनाभिसन्दर्भो नैव केनचिदपि विद्वता विरचित इति मे दृढा मतिः। यद्यपि तदीय-'मतपरीक्षे'ति ग्रन्थमाश्रित्य प्रख्यातैतिहासिकेन श्री-रिचार्ड-फक्स-इयङ्ग-वर्येण स्वीयगवेषणाकर्म कृतमिति सश्रद्धं स स्मर्यतेऽत्र। तत्प्रणीतम् *The Indian Christiad: A Concise Anthology of Didactic and Devotional Literature in Early Church Sanskrit* (१९९५) इति ग्रन्थो गवेषणापरिसरे सर्वमान्यत्वं तथा चाद्यत्वं भजते।

अतो विषयवैचित्र्येण नितरामेव नूत्नोऽयं गवेषणाप्रबन्धः 'संस्कृतखृष्टीयसाहित्या'त्मिकामिमां गौरवमयीमैतिह्यधारां समेषामेव विदुषां तथानुसन्धित्सूनां च विद्यार्थिनां समक्षमवश्यं प्रकाशयेत्,

येन च मुख्यतया नवनवोन्मेषशालिप्रतिभावतः श्री-म्यूर-वर्यस्य तथा चान्येषामपि संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्रष्टॄणां कविकलापानां नाम विश्वसाहित्यचित्रवीथिकायां स्वर्णाक्षरैरङ्कितं स्यादिति तु सहृदयमाशासे।

✓ गवेषणाबन्धस्य नाम्नोऽन्वर्थत्वम्

मम गवेषणाबन्धे यानि यानि पदानि सन्ति, तानि सर्वाण्येवान्वर्थानि। गवेषणायाः प्रधानो विषयो वर्तते श्री-जान्-म्यूरस्य सारस्वतकृतिविषयिणी समीक्षेति। तस्याश्च चर्चायाः परिसरो भवति संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमिति। तथाहि खृष्टमतमाश्रित्य प्रवर्तमानानि तत्प्रणीतानि संस्कृतकाव्यान्येव मे गवेषणाया मूलभूतश्चर्च्यो विषयः। तस्मान्मम गवेषणाबन्धस्य 'संस्कृतख्रिस्टीयसाहित्यनभसि श्री-जान्-म्यूर-(John Muir)-वर्यस्य सारस्वतमवदानम्' इति नाम निर्धारितम्। अस्मिन् शीर्षके विद्यमानं पदमाद्यं भवति 'संस्कृतख्रिस्टीयसाहित्यनभसि' इति। अतः सप्तम्यन्तं पदमिदं कमर्थं बोधयतीति मया द्वितीये 'संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमि'त्यध्याये सप्रपञ्चं व्याख्यातम्। अत्र खृष्टीय-पदस्य गवेषणाशीर्षके *ख्रिस्टीय*- इत्येवंप्रकारेण वर्णविन्यासः कथं कृत इति सविस्तरमस्यैवाध्यायस्य *१.८. वर्णविन्यासविधिः* इत्यंशे प्रपञ्चितं भविष्यतीति सुधिभिस्तत्र द्रष्टव्यं कृपया। प्रसङ्गेऽस्मिन्नवधेयं यत् 'तस्येदम्' इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रेण खृष्टस्येदं खृष्टसम्बन्धि इदमिति वार्थे खृष्टपदात् छप्रत्यये ततश्च 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इति सूत्रेण ईयादेशे खृष्टीय इति रूपम्। ततश्च श्री-जान्-म्यूर-विषयकं सर्वमपि तथ्यजातं मया तृतीयेऽध्याये प्रपञ्चितम्। सरस्वती देवतास्येति अण्प्रत्यये सारस्वतेति रूपम्। सरस्वत्या इदमिति वार्थे 'तस्येदमि'ति अणि सारस्वतम्। सरस्वतीसम्बन्धि इत्यर्थः। अव-पूर्वाद् दो-धातोः ल्युट्प्रत्यये अवदानमिति रूपनिष्पत्तिः। अवदानं नाम वृत्तं कर्म वा। यत् 'प्रशस्तमथ च निर्व्यूढं कर्म' तदवदानमिति शब्दकल्पद्रुमः। यस्मिन् कर्मणि प्रवर्तिते सर्वैः प्रशस्यते तत्समाप्तं कर्मैवावदानमिति ज्ञेयम्। अतो जान्-म्यूरस्य 'सारस्वतमवदानमु'पजीव्य मम गवेषणाबन्धस्य चतुर्थस्तथा पञ्चमोऽध्यायः प्रवर्तित इत्यनुसन्धित्सुभिस्तत्र तत्रानुसन्धेयम्।

✓ **गवेषणाबन्धस्य प्रतिपाद्यविषयाः**

क) संस्कृतखृष्टीयसाहित्यान्तर्गतानां काव्यानां रचनोद्देश्यसमीक्षणम्।

ख) संस्कृतखृष्टीयकाव्यानां सम्पूर्णानुक्रमणिकायाः सहृदयसमक्षं प्रस्तुतीकरणप्रयत्नः।

ग) संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य कवीनां जीवितावलोकनम्।

घ) खृष्टीयमतान्युपजीव्य प्रणीतेषु काव्येषु ऐतिहासिकतथ्यानां याथार्थ्यविचारः।

ङ) संस्कृतालङ्कारिकदृष्ट्या काव्यानां परीक्षणम्।

च) काव्येषु भाषागतवैशिष्ट्यविचारः।

छ) प्राग्भवानां संस्कृताङ्गलादिकवीनां प्रभावविमर्शः।

ज) प्राच्यपाश्चात्यमतमालम्ब्य धर्मतत्त्वमीमांसा।

✓ **गवेषणायाः पारिमित्यम्**

गवेषणायाः परिमितिस्तु सुतरामेव सुचिन्तिततया संयमिता। अस्मिन् बन्धे मया केवलमेव श्री-जान्-म्यूर-वर्येण प्रणीतानां संस्कृतकाव्यकुसुमानां समीक्षणं विहितम्। अन्ये च ये खलु संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य कवयः सन्ति, तेषां काव्यानामुल्लेख एव मयात्र कृतः, परं विस्तरशो व्याख्यानं नैव विहितम्। किञ्च, श्री-म्यूर-वर्यस्य समेषामपि संस्कृतकाव्यानां विचारो नैवेह सुलभः। केवलमेव तेषामेव संस्कृतकाव्यानां विमर्शनमत्र प्राप्तुं शक्यं, यानि किल खृष्टीयमतमाश्रित्यैव प्रणीतानीति विशेषः। तत्रापि मुख्यतया *श्रीपौलचरित्रम्* इति दशसर्गात्मकं महाकाव्यमाश्रित्यैव मदीयगवेषणाभिसन्दर्भस्य सम्पूर्णोऽध्याय एकः प्रवर्तितो ग्रन्थस्यास्य महत्त्वाद्विशालत्वाच्च। तत्र संस्कृतालङ्कारशास्त्रदृष्ट्या काव्यस्य महाकाव्यत्वविमर्शनं कृतमिति विशेषः। प्रसङ्गगत्या व्याकरणप्रयोगच्छन्दोऽलङ्कारादीनां महत्त्वपूर्णानां विषयाणां विश्लेषणमपि विहितम्। अपि च, अन्येषां म्यूरकविकृतानां संस्कृतखृष्टीयखण्डकाव्यानामप्यालोचनं मया विहितं समासेन संस्कृतालङ्कारिकाणां मतान्यनुसृत्यैव, यद्यपि प्रसङ्गसङ्गत्या ऐतिहासिकतथ्यसमृद्धं भाषाव्याकरणादिविषयकमालोचनमप्यत्र द्रष्टुमलम्।

✓ **ग्रन्थसमीक्षा**

गवेषणाकार्यावसरे मया भूयांसो ग्रन्थास्तथा प्रबन्धबन्धाः समवाप्तास्तथा चाधीताः। तत्र ये च ग्रन्थास्तथा प्रबन्धा मामकीनेन विषयेण समं साक्षात्सम्बद्धाः, तेषु केषाञ्चन मौलिभूतानां ग्रन्थानां गवेषणाबन्धानां च समासेन समीक्षात्राधस्ताद्विधीयते –

१. Amaladass, Anand, and Richard Fox Young. *The Indian Christiad: A Concise Anthology of Didactic and Devotional Literature in Early Church Sanskrit.* Anand, Gujarat, Gujarat Sahitya Prakash, 1995, pp. xvii + 378.

संस्कृतं यदि समेषां भारतीयधर्मीयसम्प्रदायानां प्रधानभूता भाषा भवितुं शक्यते, तदानया तु खृष्टधर्मस्य प्रचारोऽपि सम्भव इति धिया संस्कृतेनादौ खृष्टीयतत्त्वाश्रितानि काव्यानि प्रधानतया इउरोपीयैः पण्डितैः प्रणीतानि। तेषामितिहासतथ्यसमृद्धं वृत्तमस्मिन् ग्रन्थे प्राञ्जलभाषया प्रतिपादितम्। मिलपादस्य, म्यूरवर्यस्य ब्रह्मबान्धव-उपाध्यायस्य च खृष्टीयकाव्यानां निर्वाचिताः श्लोका अप्यत्र ग्रन्थकाराभ्यां सानुवादं समुपस्थापिताः। ग्रन्थान्ते च प्रदत्ता नितान्तमेव विस्तृता काचना ग्रन्थानुक्रमणी वर्तते, यद्धि ग्रन्थस्यास्य सर्वोत्कृष्टो विषय इति मामकीनं मतम्। अध्येतारः ग्रन्थेनानेन सुतरामेव उपकृता भवेयुः, गवेषणार्थञ्च बहूनां विषयाणामपि ज्ञानं जायेतेति।

२. Dodson, Michael S. *Orientalism, Sanskrit Scholarship, and Education in Colonial North India, ca. 1775-1875.* A Dissertation submitted for the degree of Ph.D. (History) in the University of Cambridge, January 2003, pp. x + 269.

अस्मिन् गवेषणाबन्धे ब्रिटिश-शासनसमये भारतवर्षे विशेषतया वाराणस्यां संस्कृताध्ययनस्य या परम्परासीत् तस्याः सुन्दरतया व्याख्यानं प्रपञ्चितं गवेषकेण। तदानीन्तन-वाराणसी-महाविद्यालये (अधुना सम्पूर्णानन्द-विश्वविद्यालयः) या शिक्षाविषयिणी तर्कसभा समायोज्यते स्म, तस्या अपि वर्णनमत्र प्राप्यते। म्यूरवर्येण तत्राध्यक्षत्वेन या या व्यवस्था तदानीं संस्कृतस्याभ्युन्नतये स्वीकृता, तस्या अपि परिचय इतः प्राप्तुं शक्यत इति महनीयोऽयं गवेषणाभिसन्दर्भः।

३. Powell, Avril A. *Scottish Orientalists and India: The Muir Brothers, Religion, Education and Empire*. Woodbridge, The Boydell Press, 2010, pp. xvii + 318.

श्रीजान्-म्यूरस्य बाल्यादारभ्य शिक्षादिकं, भारतमागत्य तस्य पदोन्नतिः, विविधैः प्राच्यैः तथा पाश्चात्यैः पण्डितैः तस्य साक्षात्कारः, संस्कृतकाव्यानां रचनायामुत्साहः इत्यादिविषयमाधारीकृत्य ग्रन्थकर्त्र्या सुतरामेव प्रशंसार्हः कार्यः कृतः। किञ्च, जान्म्यूरस्य भ्रातुः श्री-उइलियम-म्यूरस्यापि शिक्षाजीवनं कर्मजीवनं चोपजीव्य तयानतिसाधारणं पाण्डित्यपूर्णं च गवेषणाकर्म कृतम्। इङ्गलण्डदेशे भारते च प्राच्यतत्त्वज्ञानप्रदानाय हेयलीवरीसंस्थायास्तथा फोर्ट-उइलियम-महाविद्यालयस्य महत्त्वमपि तया नितान्तं प्राञ्जलेन वचोविन्यासेन प्रतिपादितमित्यस्य ग्रन्थस्य गुरुत्वमनन्यम्।

४. Shastri, Satya Vrat. "Modern Christian Literature in Sanskrit." *Devavāṇī-suvāsaḥ (Rama Kant Felicitation Volume)*. New Delhi, Devavani Parishad, 1991, pp. 5.313 – 5.325.

भारतवर्षे प्राथम्येन संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमुपजीव्य यच्चर्चा, सा तु प्रबन्धादस्मादेव प्रारब्धा। के के प्रतीच्याः के वा प्राच्याः कवयः साहित्येऽस्मिन् काव्यानि रचयामासुः, तेषां नामग्राहं रचनोद्देश्यं तथा च तत्तत्काव्यानामपि समासेन वर्णनं संस्कृतालङ्कारिकदृष्ट्या महत्त्वञ्चापि तत्र प्रतिपादितम्। अयमेव प्रबन्धो मदीयगवेषणाकर्मणः सूत्रात्मको वर्तते, इत एवान्येषां काव्यानां नामान्यपि मया प्राप्तानि, येन परवर्तिनि काले श्रीम्यूरवर्यस्य तथा च संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्यान्येषां कवीनां काव्यानां संग्रहोऽपि सम्भवपरोऽभवत्। प्रबन्धान्ते या ग्रन्थानुक्रमणी वर्तते, सापि सुतरामेव गवेषणासाध्या प्रशस्या चेति भारते साहित्यमिदमाश्रित्य यदल्पमपि गवेषणाकर्माभवत्, तस्य सम्पूर्णमपि श्रेयः श्रीसत्यव्रतशास्त्रिवर्यस्यैवेति दृढा मे मतिः।

५. Young, Richard Fox. *Resistant Hinduism: Sanskrit Sources on Anti-Christian Apologetics in Early Nineteenth-Century India* (Publications of the De Nobili Research Library; v. 8). Vienna, De Nobili Research Foundation, 1981, pp. 200.

श्रीजान्-म्यूरेण प्रणीतं संस्कृतकाव्यमाधारीकृत्याद्यावधि गवेषणात्मकमेकमेव कार्यं जातम्, यस्य साक्षात् फलं श्रीरिचार्ड-फक्स-इयङ्ग-वर्यस्यायं ग्रन्थः। समग्रेऽपि विश्वे प्राथम्येन विषयमिममाश्रित्यासामान्यं कर्मानेन पण्डितप्रवरेण कृतम्। यद्यपि केवलं म्यूरवर्यस्य *मतपरीक्षा* इति ग्रन्थमाश्रित्यैव तदीयोऽयं ग्रन्थः पल्लवितः, तथापीतः तदानीन्तने काले प्राच्य-प्रतीच्य-पण्डितानां मिथः यन्मतानैक्यान्वितं वृत्तजातं श्रूयते, तत्सर्वं यथातथ्यं ग्रन्थकृतेह परिवेशितम्। श्री-जान्-म्यूर-कृताया *मतपरीक्षायाः भारतीयशास्त्रविचारात्*मके प्रथमे खण्डे परिवेशितानि मतानि सहेतु खण्डयितुकामास्त्रयः प्रख्याताचार्याः सम्मुखं समायाताः। ते तावत् –

क) सोमनाथः (सुवाजि-वापुः) – *मतपरीक्षाशिक्षा* (१८३९)

ख) हरचन्द्रतर्कपञ्चाननः – *मतपरीक्षोत्तरम्* (१८४०)

ग) नीलकण्ठ-घोरे – *शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः* (१८४४)

परन्तु म्यूरमतं समर्थयता श्रीकृष्णमोहनव्यानार्जीपादेनापि हरचन्द्रमतं खण्डितम्। तदीयं बङ्गभाषामयं पुस्तकं तावत् – *सत्य स्थापन ओ मिथ्या नाशन* इति। एतेषां समेषां विषये ग्रन्थकृता नूनमेव विस्तरशो व्याख्यानं विहितं यद्धि मामकीनकार्यस्य प्रपञ्चने सुतरामेव साहाय्यकरं सञ्जातमिति श्री-इयङ्गवर्योऽवश्यमेव प्रशस्यः प्रणम्यश्च।

✓ **पद्धतिविज्ञानम्**

समग्रेऽस्मिन् गवेषणाबन्धे विश्लेषणात्मिका विवरणात्मिका तथा च तुलनात्मिका व्याख्यानरीतिः सावधानमनुसृता। तत्रादौ श्री-जान्-म्यूर-वर्यस्य संस्कृतकाव्यानां विश्लेषणात्मिका समीक्षा मया कृता संस्कृतालङ्कारिकाणां नयानुसारेण। ततश्च तत्र विद्यमानानां तथ्यानां तथा च धर्मीयतत्त्वानां विवरणात्मिका व्याख्या विहिता। तदनु च भारतीयसनातनधर्मीयतत्त्वततिभिः साकं जान्-म्यूर-प्रोक्तानां खृष्टीयतत्त्वानां तुलनात्मिका समीक्षा मयकात्र साधिता।

मदीये सम्पूर्णेऽस्मिन् गवेषणाकर्मणि मया 'Modern Language Association' (MLA) इत्यस्य अष्टमसंस्करणभूतं (8th Edition) प्रारूपमेवानुसृतम्। परन्तु विशेषोऽयमेवात्र यत् 'परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणिका' इत्यत्र प्रकाशनस्थानस्य नाम मया प्रदत्तं, यद्यपि M.L.A. - इत्यस्य अष्टमसंस्करणानुसारं प्रकाशनस्थाननाम न प्रदीयते। अत्र कारणतया वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतविषयस्य गवेषणायां विशेषतया मामकीन-गवेषणाया विषये प्रकाशनसंस्थानां स्थानस्य गुरुत्वमस्त्येव यतो हि ऐतिहासिकदृष्ट्या तत्स्थानं तादृशसाहित्यरचनायाः पीठस्थानत्वेन परिगण्यते। यथोदाहरणरूपेण ऊनविंशशतकस्य प्रथमार्धे संस्कृतखृष्टीयसाहित्यरचनायां कलिकाताया गुरुत्वं महनीयमासीत्, तत एव प्रायः सर्वाण्येव काव्यानि प्रकाशितान्यभवन्निति हेतोः।

अपि च, परिशीलितग्रन्थानुक्रमणिकायां संस्कृतग्रन्थानां प्राचीनानां नामोल्लेखनावसरे मया मदीयतत्त्वावधायिकाया निदेशानुसारं ग्रन्थानामकारादिक्रमेण नाम्नैव सूचिका तेषां काचन प्रस्तुता। ग्रन्थकाराणां नाम्ना ग्रन्थसूची न स्थिरीकृतेत्येव केवलमत्र विशेषः।

संस्कृतभाषया यदालिखिता तदा देवनागरीलिपिराश्रिता। तदर्थञ्च मया 'Arial Unicode MS' इत्यस्य चतुर्दशमात्रात्मको वर्णालेखाकारो (Size 14) व्यवहृतः। यदा च आङ्गलभाषया लिखिता, तदा पुनः 'Times New Roman' इत्यस्य चतुर्दशमात्रात्मको वर्णालेखाकारो (Size 14) मया प्रयुक्तः। प्रतिपृष्ठमन्ते पादटीकाः (Footnotes) मया प्रदत्ताः। द्वयोः पङ्क्त्योरन्तरा अर्धाधिकैकमात्रात्मकं (1.5 lines) व्यवधानं समग्रेऽस्मिन् गवेषणाप्रबन्धे मयानुसृतम्। किञ्च, प्रतिपृष्ठमुपरि नीचैस्तथा दक्षिणस्यां दिशि अर्धाधिकैकपरिमितं (1.5 cm) स्थानं तथा च वामपार्श्वे गवेषणासन्दर्भस्य प्रत्येकं पत्रस्य बन्धनहेतोः अर्धाधिकद्विपरिमितं (2.5 cm) स्थानं त्यक्तं मया।

- ✓ **वर्णविन्यासविधिः**

'नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते[2]' इति भगवन्मल्लिनाथवचः स्मारं स्मारं तथा च नामं नामं मयापि मामकीनेऽस्मिन् गवेषणाभिसन्दर्भे वर्णविन्यासाय सर्वत्रैव मूलमेवानुसृतम्। अत्र मूलमित्युक्ते मम गवेषणाकर्म यानि काव्यान्यधिकृत्य प्रवर्तितं, तानि म्यूरप्रणीतानि काव्यानीति बोधयितुमिष्यते। तत्र पारिभाषिकशब्दानां तथा च विविधानां खृष्टीयपात्राणां नामोल्लेखनावसरे

[2] *कुमारसम्भवम्*, मल्लिनाथमङ्गलाचरणम्, श्लोकः. - ४, पृ. १.

यो वर्णविन्यासविधिः कविनाश्रितः, स एव विधिर्मयात्राप्यनुसृतो मदीयतत्त्वावधायिकाया मतानुसारम्। यथा दिङ्मात्रमुदाहरणमत्र प्रदीयते – आङ्गलशब्दयोः 'Christ' 'Christian' इत्यनयोः कृते बहवो वर्णविन्यासप्रकाराः सम्भवन्ति। परन्तु यथा मया प्रागेव भाषितं, तदनुसरता मया केवलमिह श्रीजान्-म्यूर-प्रयुक्तो वर्णविन्यासविधिरेवाश्रितः। तथाहि, यतो हि तेन 'खृष्टः' 'खृष्टीयः' इत्येवम्प्रकारेण शब्दयोरनयोः वर्णविन्यासो विहितस्तस्मान्मयाप्यत्र स एव विधिर्गृहीतः। अत्रेदमवश्यं वक्तव्यं यन्मम गवेषणाबन्धस्य शीर्षकं यन्निर्धारितं, तत्र खृष्टीयेति पदस्य 'ख्रिस्टीय' - इत्येवम्प्रकारेण वर्णविन्यासः कृतोऽस्तीत्यालक्ष्यते, यतो विश्वविद्यालयस्य विभागीयकर्तृभिस्तादृश एव वर्णविन्यासविधिर्निबन्धीकृतो यस्य परिवर्तनं परवर्तिनि समयेऽपि न सम्भवपरमभवत् पौनःपुण्येनानुरोधात्परमपीति मे महान् खेदः। ततो मम तत्त्वावधायिकाया निदेशेन गवेषणाबन्धस्य शीर्षकं व्यतिरिच्यास्याभिसन्दर्भस्य मध्ये सर्वत्र खृष्टीयेत्येव वर्णविन्यासविधिरनुसृत इति विशेषः। स्वयं विश्वकविः श्रीरवीन्द्रनाथठाकुरोऽपि खृष्टविषयाश्रितानां प्रबन्धानां रचनावसरे पूर्वोक्तमिमं (खृष्ट) वर्णविन्यासविधिमेवाङ्गीचकारेत्यप्यनुसन्धेयमिह। किञ्च, 'Jesus' इत्यस्य कृतेऽपि कविना व्यवहृतो 'येषूः' इत्येवं वर्णविन्यास एव स्वीकृतो मया। यथा कविना स्वयमेव स्वप्रभोः श्रीयेष्वः पूतं जीवितमाश्रित्य प्रणीतस्य संस्कृतकाव्यस्य नाम प्रदायि – *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्* इति।

अपि च, खृष्टधर्मसम्बन्धिनां बहूनां शब्दानां संस्कृतायितं रूपं किं भवेत्तेषां पुनः वर्णविन्यासः कथं स्यादित्यादिविषयमाश्रित्य चर्चा पूर्वमेव संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये पाश्चात्यविद्वद्भिर्विहिता। तथाहि प्रसङ्गेऽस्मिन् यस्य ग्रन्थस्य नामावश्यं स्वीकर्तव्यं, स तावद्भवति १८२८-संवत्सरे कलिकातायाः बिशप-कलेज-प्रेस – इत्यतः प्रकाशितः श्री-उइलियम-हज-मिल-पादेन तथा श्री-होरेस-हेयम्यान-उयिलसन-वर्येण च प्रणीतः *Proposed Version of Theological Terms with a View to Uniformity in Translations of The Holy Scriptures, etc., into the Various Languages of India* (Part the First: Sanskrit) इति ग्रन्थः। तथाहि मयापि खृष्टीयपदानां वर्णविन्यासावसरे ग्रन्थोऽयमेव सश्रद्धमनुसृत इत्यत्र किं चित्रम् ?

किञ्च, मम गवेषणायाः प्राणभूतो यो हि कविस्तस्य नाम्नो वर्णविन्यासावसरेऽपि यदा मतानैक्यं समापतितं, तदा मया तेनैव संस्कृतभाषया देवनागरीलिप्या कृतं स्वाक्षरं तस्यैव *मतपरीक्षा* इति

ग्रन्थस्य पाण्डुलिपितोऽधिगतम्। तत्र तेन ‘जान्-म्यूरः’ इत्थमेव स्वनाम टङ्कितमिति तद्वर्णविन्यासप्रकार एव मया स्वीकृत इत्यत्र मन्ये न स्यात् कस्यापि विप्रतिपत्तिः।

♣ द्वितीयोऽध्यायः – *संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम्*

अध्यायेऽस्मिन् ‘संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमि’त्युक्ते कीदृक् साहित्यं मम गवेषणायामभिप्रेतमिति विषयिणी चर्चा विहिता। अत्रापि सुतरामेव समासेनाधस्ताद् व्याख्यायते विषयोऽयम्।
संस्कृतगिरा खृष्टीयविश्वासानां खृष्टीयमतानां वा प्रकाशेन सृष्टं सारस्वतं वाङ्मयमेव ‘संस्कृतखृष्टीयसाहित्य’त्वेन प्रसिद्धतां गतम्। परन्तु ‘संस्कृत-बौद्ध-साहित्यम्’ इत्यभिधया प्रसिद्धं यत्साहित्यं तदपेक्षयेदं वाङ्मयं वैभिन्न्यं बिभर्ति। यतोऽत्र भाषाविज्ञानस्य व्याकरणस्य वा प्रख्याततत्त्वानां परिवर्तनं नालक्षितम्। खृष्टीयतत्त्वाश्रितं वाङ्मयमदः पूर्णतयैव लौकिकसंस्कृतसाहित्यमेवानुकरोति। श्री-एम.धवमोणि-वर्याणां नये – “न केवलमत्र हिन्दुधर्मीयतत्त्वावगमनप्रयत्नं तत्सर्जकाः कृतवन्तोऽपि तु तत्तत्त्वानां स्वाधीनतया चिन्तनेन तत्र हिन्दुधर्मीयतत्त्वानां प्रधानशब्देषु खृष्टीयभावावेगानामनुप्रवेशमपि कारितवन्तः सुचारुतये”ति। तथाहि भणितं तेन –

“...is not only a question of comprehending the meaning of the Hindu religious terms but a question of thinking creatively and interpreting them in order to infuse the Christian meaning into the religious insights of the Hindu words.”[3] इति।

अत्रेदमवधेयं यत्संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमिदं श्री-रिचार्ड-फक्स-इयङ्ग-वर्येण ‘Church Sanskrit’ इत्यभिधयाभिहितम्। संस्कृतवाङ्मयमिव यद्यपि संस्कृतखृष्टीयसाहित्यवपुर्न विशालं, तथापि खृष्टधर्ममाश्रित्य प्रवर्तमानेयं संस्कृतसाहित्यात्मिका मधुधारा नैकानि सहृदयहृदयानि ह्लादयितुमलमिति नास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः। मया समवाप्तानां तथ्यानामनुसारं न्यूनातिन्यूनतया

---

[3] *The Indian Christiad*, pp. 1-2.

प्रायः पञ्चाशत्सङ्ख्यकानि येषूखृष्टविषयकाणि संस्कृतभाषोपनिबद्धानि काव्यानि पाश्चात्यैः प्राच्यैश्च विद्वद्भिरूनविंश-विंशशतकयोर्प्रणीतानि, यानि खलु निश्चयेन संस्कृतसाहित्यजगतः अनन्यसम्पत्तया विशिष्टामेकां धारां सर्जयन्ति जनगणमानसं च मोहयन्ति वरीवर्तन्त इत्यत्र किं चित्रम्?

ततश्च मया विस्तरशो व्याख्यातं यत्कथं पाश्चात्यविद्वद्भिरेषां काव्यानां रचनायां मनः प्रदत्तमिति। वस्तुतः तदानीमासीदष्टादशशताब्द्याः प्रारम्भः। प्रतीच्या वाणिज्यप्रसाराय तथा धर्मप्रसाराय क्रमेण भारतवर्षमायातुमारेभिरे, भारतस्य विविधेषु प्रान्तेषु स्वस्ववसतिं च ते स्थापयामासुः। ततः प्रारभ्य ऊनविंशशताब्द्या मध्यभागं यावद् भारतवर्षस्य संस्कृतसाहित्यजगति किञ्चनापूर्वं सङ्घटितं यद्धि कालगत्या यद्यपि प्रायो विलुप्तं जातं, तथापि संस्कृतसाहित्यकलेवरविवृद्धये नूनमेव तच्छक्तमासीदित्यत्र नास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः। वस्तुतः संस्कृतभाषायां नितरामेव नूत्नस्य कस्यचित् काव्यवाङ्मयस्य समुद्भवस्तथा च क्रमेण तस्य विकाशस्तदानीं समभवदिति तु मन्ये बुहुभिरेव विद्वद्भिरश्रुतपूर्वमस्ति। वाङ्मयस्यास्य विशेषतात्रैव वर्तते यदिदं हि वाङ्मयं खृष्टमतावलम्बिभिः कविभिः सृष्टमिति। यावज्ज्ञायते काव्यकवनधारेयमादौ न तु खृष्टमतानुयायिभिर्भारतीयैरारब्धा, अपि तु प्रधानतया प्रतीच्यभवैः खृष्टमतप्रचारकैः इउरोपीयैरेवास्याः प्रारम्भो विहितः। भारतीयेषु खृष्टीयमतस्य विस्ताराय, स्पष्टताख्यापनाय तथा च सौन्दर्यायनाय प्रसिद्धा ग्रीक्-ल्याटिनादयः खृष्टीयविश्वासप्रकाशिका भाषा इव संस्कृतमपि तैः सहृदयहृदयहारिभिः प्रतीच्यकविभिः न केवलं सानन्दं स्वीकृतं, किन्तु व्यापकतया व्यवहृतमपीत्यत्र किं चित्रम्? तेन सम्पूर्णं वाङ्मयमेकं भाषायामस्यां सृष्टमभवत्, यस्य प्रधानो वर्ण्यो विषयो बभूव भारतीयेषु खृष्टधर्मस्य प्रचारस्तथा प्रसार इति।

तदनु मया संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य भाषाविषयिण्यालोचना कृताधिबन्धम्। तत्रापि कथं सुरवागेव तैराश्रिता, तया साकमन्यासां कासां भाषाणां व्यवहारस्तैर्विहितः कथञ्चेत्यादिविषयेऽपि व्याख्यातम्।

किञ्च, वाङ्मयेऽस्मिन् केषां केषां काव्यानामन्तर्भूक्तिः सम्भवेति विषये चर्चा ततो मया कृता। तदर्थं मयादौ संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य महाकाव्यानां, ततश्च खण्डकाव्यानां, ततश्च गद्यकाव्यानाम्,

अनूदितकाव्यानाम् अन्ते च विविधकाव्यानां काचनानुक्रमणिका प्रस्तुता। अनया साहित्येऽस्मिन् यानि यानि काव्यान्यद्यावधि मयाधिगतानि, तेषां समेषां विषये काचिद् रीतिरवश्यं स्यात्।

अध्यायस्यान्तिमे भागे मया तेषामैतिहासिकदृष्ट्या समालोचना कृता ये खलु समग्रमपि साहित्यमिदं सृष्टवन्तः – अभारतीया भारतीया वा कवयः। अत्र समासेन तेषां कर्मजीवितं तथा च सारस्वतजीवितं मया व्याख्यातम्।

♣ **तृतीयोऽध्यायः - श्री-जान्-म्यूरः (John Muir)**

संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये बहुवत्सरं यावत् काव्यप्रणयनधारा स्तब्धासीत्। कोऽपि वैदेशिकस्तथा देशिकः खृष्टधर्मप्रचारकोऽन्यो वा विषयेऽस्मिन् स्वोत्साहं नैव प्रकटीचकार। एतादृश्यामवस्थायां श्री-उइलियम-केरी-वर्यस्य विद्यार्थी तथा श्री-मिलवर्यस्यानुरागी स्कटल्याण्डवास्तव्यः श्री-जान्-म्यूर-पाद आविर्भूतः। संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य सर्वाधिककाव्यप्रणेतायं श्री-म्यूरः संस्कृतेन खृष्टधर्मप्रचाराय मिलापेक्षयाप्यधिकं तत्परो बभूव। न केवलं खृष्टीयसाहित्येऽपि तु प्राच्यविद्यायां तुलनात्मकेतिहासे दर्शने च तत्प्रणीतानि संस्कृतकाव्यानि संस्कृतग्रन्था वा तत्कृतित्वं निश्चप्रचं प्रमाणयन्ति। न्यूनातिन्यूनतयाष्टौ काव्यानि तेन प्रणीतानि संस्कृतेन खृष्टीयविषयमाश्रित्य। तानि च यथा –

क) *मतपरीक्षा* (प्र.सं. - १८३९, द्वि.सं. - १८४०, तृ.सं. १८५२-५४)

ख) *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्* (१८४०)

ग) *शर्म्मपद्धतिः* (१८४१)

घ) *ईश्वरोक्तशास्त्रधारा* (१८४६)

ङ) *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्* (१८४८)

च) *श्रीपौलचरित्रम्* (१८४८)

छ) *परमात्मस्तवः* (१८५३)

ज) *निस्तारमार्गदीपिका*[4]

झ) *श्रीविद्याचमत्कारिका*[5]

अध्यायेऽस्मिन्नादावेव मया श्री-जान्-म्यूरस्य जन्मनः आरभ्य मृत्युपर्यन्तं सम्पूर्णमपि जीवितं सतथ्यं विवृतम्। तस्य बाल्यशिक्षातः जीवनस्य सर्वस्मिन्नपि परिसरे कुत्र कुत्र कदा कदा वा तेन शिक्षा स्वीकृता तत्सर्वमपीह प्रस्तुतम्। ततश्च कर्मजीवनविषयेऽपि एकैकं वृत्तमत्र मया वर्णितम्। म्यूरवर्यः भारतम् इस्ट-इण्डिया-कम्पानी इत्यस्य सेवकरूपेण समागतः, विविधकाले विविधपदञ्च स्वीकृत्य सेवानिरत आसीत्। तत्सर्वमपि मया समुल्लिखितम्।

ततश्चाध्यायेऽस्मिन् श्रीम्यूरवर्यस्य सारस्वतजीवनमाश्रित्य मया चर्चा कृता। आदौ तेन प्रणीतानां संस्कृतकाव्यानां नामोल्लेखपुरःसरं तत्तत्काव्यविषये समासेनालोचना विहिता, ततश्च तेन आङ्गलभाषया प्रणीतानां ग्रन्थानां विषयः सङ्क्षेपेण समुपन्यस्तः, अन्तिमे च तद्रचितानां प्रबन्धानां नामान्युल्लिख्य तेषां विषयोऽप्यालोचितो मया।

श्री-जान्-म्यूर-वर्यस्य समयानुसारं सम्पूर्णः जीवनचर्यासारः मया गवेषणाभिसन्दर्भस्यादावेव प्रस्तुतः, यद्दर्शनमात्रमेव तस्य समग्रस्यापि जीवनस्य रूपरेखा काचन स्पष्टीभविष्यतीति मामकी मतिः।

♣ चतुर्थोऽध्यायः - 'श्रीपौलचरित्रम्' – जान्-म्यूर-प्रणीतं महाकाव्यम्

महामोक्तुः श्रीयेषूखृष्टस्य परमशिष्यस्य श्रीपौलस्य जीवितचरितादिवर्णनपरं प्रख्यातप्राध्यापकैः श्रीजान्म्यूरवर्यैर्विरचितमिदं *श्रीपौलचरित्रम्* इति दशाध्यायान्वितं महाकाव्यं संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य सुतरामेवोज्ज्वलमेकं ग्रन्थरत्नमित्येवास्य गवेषणाबन्धस्य मूलभूतः काव्यग्रन्थः। काव्यस्यास्य *'श्रीयेषूखृष्टप्रेरितपौलचरित्रमि'*त्यपरं नामापि कविना काव्यान्तिमे प्रदत्तम्। श्रीयेष्वश्चतुर्षु मौलिभूतेषु शिष्येषु श्रीशौलः (परं पौलनाम्ना ख्यातः) प्रभोर्दर्शनमवाप्य बहु

---

[4] रचनाकालः प्रकाशनकालो वा नोल्लिखितोऽधिग्रन्थम्।

[5] ग्रन्थोऽयं न प्राप्तो मया, परन्तु श्री-रिचार्ड-फक्स-इयङ्ग-वर्येणोल्लिखितो म्यूरीयोऽयमिति तदीये 'The Indian Christiad' इति ग्रन्थे। तेनाप्यस्य प्रकाशनकालो रचनाकालो वा निर्दिष्टः।

कष्टं सहमानोऽपि खृष्टधर्ममाश्रित्य देशेषु तथा विदेशेषु तद्धर्मप्रचाराय प्राणपातमकार्षीत् तथा च खृष्टीयमतानि सर्वत्र प्रचारयामास स इत्येतत्सर्वमत्र काशितं कविना। साधारणतया महाकाव्येऽध्यायाः 'सर्ग'नाम्नैव कथ्यन्त इति तावत् संस्कृतालङ्कारिकाणां मतम्। परन्त्वस्मिन् खलु सर्गा 'अध्याय'-पदेन निरुक्ताः। दशसु अध्यायेषु सन्ति साकल्येन एकोनविंशत्यधिकनवशतसङ्ख्यकाः (९१९) श्लोकाः। समग्रेऽस्मिन्महाकाव्ये विद्यमानानामध्यायानां नामानि तथा तदनुसारञ्च तेषां श्लोकसङ्ख्याः क्रमशोऽधस्तान्निर्दिश्यन्ते –

अध्यायः	**अध्यायनाम**	**श्लोकसङ्ख्या**
प्रथमः	*श्रीयेषूखृष्टहन्तृयहूदीयलोकपरावृत्तिः*	१२९
द्वितीयः	*श्रीपौलपुनर्जन्म*	६२
तृतीयः	*पौलप्रथमयात्राकथनम्*	६८
चतुर्थः	*पौलद्वितीययात्राकथनम्*	११९
पञ्चमः	*पौलतृतीययात्राकथनम्*	८४
षष्ठः	*पौलस्य कारालयनिवासः*	१५३
सप्तमः	*पौलस्य रोमागमनम्*	७७
अष्टमः	*पौलकृतभक्त्यादिवर्णनम्*	६६
नवमः	*पौलप्रतिपादितखृष्टीयमतसंक्षेपः*	२०८
दशमः	*शेषोपदेशः*	१९
दशाध्यायाः		**साकल्येन – ९१९**

महाकाव्यस्यास्य यत्खलु संस्करणं मद्धस्तभूतमभवत्, यमुपजीव्य च मया गवेषणाप्रबन्धस्यास्याध्ययनं तथा प्रणयनं प्रवृत्तं, तद्धि कोलकाता-स्थितस्य 'Bishop's College Press' इत्यतः प्रकाशितं पञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे (१८५०) खृष्टाब्दे। आद्यसंस्करणे ग्रन्थस्य

शीर्षकमासीत् '*श्रीपौलचरित्रम्*' इति। परन्तु परवर्तिषु संस्करणेष्वस्य पूर्वोक्तनाम्ना साकं '*श्रीयेषूखृष्टप्रेरितपौलचरित्रमि*'त्यपि नाम दृग्गोचरीभवति।

प्रख्यातप्राच्यतत्त्वविदा प्रणीतस्यास्य महाकाव्यस्य विषयस्तु प्राधान्येन श्रीपौलस्य पूतजीविते सङ्घटितवृत्तजातानि तथा तेन समासतः प्रतिपादितानि खृष्टीयमतान्युपजीव्य पल्लवितः। जगतो यो हि गुरुः, यः किल बान्धवः, यस्तावन्मोक्ता यश्च प्रभुस्तस्य श्रीयेष्वः प्रचारितधर्मस्य प्रसिद्धये नियुक्तानां प्रभोः मुख्यशिष्याणां मध्येऽन्यतमः पौलाभिख्यः शिष्यो विदेशेषु प्रभोर्यशः केन प्रकारेण वितस्तारेत्येव विषयो नितरामेव सुललितेन वचोविन्यासेन विन्यस्तोऽत्र कविना। खृष्टीयमतप्रचारसम्बन्धिनि विषयेऽस्मिन्ननवहितानां जनानां ज्ञानविवृद्धये तथा च खृष्टधर्मस्य प्रचारायैव कवेरयं प्रयास इति मन्मतिः। तथाह्यत्र क्रमशः प्रत्येकमध्यायस्य समासेन सारः प्रस्तुतो येन समग्रस्यापि काव्यस्य विषयोऽस्माभिरवगतः। किञ्च, काव्यस्यास्य नाम्न आन्वर्थ्यमप्यत्र मया विशेषतया प्रकटीकृतम्।

मया काव्यस्यास्य संस्कृतालङ्कारिकदृष्ट्या विस्तरेण विचारो विहितः। तत्र ये तावत्प्रधानाः बिन्दवः सन्ति, तेऽधस्तादुल्लिख्यन्ते –

क) सर्गबन्धत्वम्

ख) इतिवृत्तविमर्शः

ग) नायकविचारः

घ) रसतत्त्वम्

ङ) चतुर्वर्गफलत्वम्

च) वस्तुनिर्देशत्वम्

छ) सर्गसङ्ख्यात्वम्

एवञ्च मयात्र काव्यस्यास्य गुण-रचनाशैली-छन्दोऽलङ्कार-व्याकरणगतवैशिष्ट्यादिविषयेऽपि सुतरामेव सावधानं समीक्षा विहिता ययास्य काव्यस्य सामग्रिकं विश्लेषणं सुकरं स्यात्, संस्कृतसाहित्ये विशेषतया संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये काव्यस्यास्य गुणमानमपि निर्धारितं भवेत्।

♣ पञ्चमोऽध्यायः - श्री-जान्-म्यूर-प्रणीतानां संस्कृतखृष्टीयकाव्यान्तराणां समीक्षा

विविधशास्त्रनिष्णातानां विमलप्रतिभानशालिहृदयानां तत्रभवतां प्रख्यातप्राच्यतत्त्वज्ञानसमृद्धानां श्रीजान्-म्यूर-पादानां ज्ञानं कीदृग् गभीरं विशालं प्रशस्तञ्चास्तीत्यत्र तत्प्रणीतानि प्रायः चतुर्दशसङ्ख्यकानि संस्कृतगिरा प्रणीतानि काव्यान्येव साक्ष्यमावहन्तीति मन्नयः। तथाह्यध्यायेऽस्मिन् तत्प्रणीतेषु काव्यग्रन्थेषु पञ्चानामालोचना कृता सविस्तरं संस्कृतालङ्कारिकदिशा तथा च धर्मतत्त्वगतदिशा।

क) *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्*

महामोक्तुः श्रीयेषूखृष्टस्य जीवितचरितादिवर्णनपरं प्रख्यातप्राध्यापकैः श्रीजान्-म्यूरवर्यैः विरचितमिदं 'श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्' इत्यष्टाध्यायान्वितं महाकाव्यम्। साधारणतया महाकाव्येऽध्यायाः सर्गनाम्नैव कथ्यन्त इति तावत् संस्कृतालङ्कारिकाणां वचनम्। परन्त्वस्मिन् खलु सर्गा 'अध्याय'-पदेन निरुक्ताः। अध्यायाष्टके सन्ति खलु साकल्येन सप्तपञ्चाशदधिकाष्टशतसङ्ख्यकाः (८५७) श्लोका अनुष्टुब्वृत्तविनिर्मिताः।

प्रख्यातप्राच्यतत्त्वविदा प्रणीतस्यास्य महाकाव्यस्य विषयस्तु प्राधान्येन श्रीयेषूखृष्टस्य पूतजीविते संघटितवृत्तजातान्युपजीव्य पल्लवितः। अत्र जगतो यो हि गुरुः, यः किल बान्धवः, यस्तावन्मोक्ता, यश्च प्रभुस्तस्य श्रीयेष्व एव जन्म, जीवनचर्या, सत्कथाकलापाः, अलौकिककर्माणि, मृत्युस्तथा पुनरुज्जीवनमित्यादयो विषया नितरामेव सुललितेन वचोविन्यासेन विन्यस्ताः। अत्र हि शास्त्रकाव्ययोः प्राञ्जलः समन्वयः सुस्पष्टः। तथाह्येकतः काव्योचितसरसतादिगुणा भ्राजन्तेऽपरतश्च व्याकरणसम्मतप्रयोगाणामापणमपि विलसति। तेन हि ग्रन्थोऽयं कवित्वपाण्डित्ययोः सुन्दरः सङ्गमः।

एवमत्र प्राप्तस्य प्रत्येकं काव्यस्य विषयं, तस्य वैशिष्ट्यं, क्वचित् क्वचित् च तस्य खण्डनमपि प्रकटीकृतवानध्यायेऽस्मिन्।

ख) मतपरीक्षा

- *भारतीयशास्त्रविचारात्मकः प्रथमः खण्डः*

ग्रन्थोऽयं श्लोकात्मकत्वाद्यद्यपि काव्यसंज्ञात्वमाप्तुमर्हति, तथाप्यस्य वस्तुगतदिशा विचारे विहिते ज्ञायते यदिदं सम्पूर्णतया दर्शनशास्त्रपदवीमाधत्ते। अत्र केनचिद्वेदविद्वता समं कस्यचित्सत्यार्थिनः परस्परमालापः प्रस्तुतः। परन्त्वनेनैवालापेन भारतस्य प्रायः समेषामेव प्रधानशास्त्राणां समालोचनात्मकस्तर्कः पुरतोऽस्मान् समुपस्थितः। वस्तुतो म्यूरपादस्य कृतिरियं भारतीयसंस्कृतेस्तथैतिह्यस्य मूलस्तम्भभूतेषु वेदाद्युपनिषत्पुराणादिषु शास्त्रेषु निहितानां निगूढानां तत्त्वानां सविचारमालोचनामेव प्रस्तुतीकरोति। नानाशास्त्रेभ्यः समाकलितान्युद्धरणान्यतिरिच्यापि नवत्यधिकाष्टशतसङ्ख्यकैरुपजात्यनुष्टुब्भ्यां छन्दोभ्यां प्रणीतेऽस्मिन् काव्यात्मके शास्त्रे विविधभारतीयशास्त्रेभ्यः सङ्गृहीतानां मतनिचयानां विचारात्मिका परीक्षा विहितेत्यस्य 'मतपरीक्षा' इत्यन्वर्थसञ्ज्ञा सञ्ज्ञितेत्यत्र न स्यात्कापि विप्रतिपत्तिः। अत्र परिवेशितानि मतानि सहेतु खण्डयितुकामेन मयका महान् यत्नः साधितः।

- *ख्रिस्तीयमतप्रदर्शनात्मको द्वितीयः खण्डः*

म्यूरपादैः प्रणीताया 'मतपरीक्षा'या द्वितीयः खण्डः ख्रिस्तीयमतविचारपरः। अत्रापि पूर्ववदेव वेदविद्वता सह सत्यार्थिनः संलापः कविना समुपस्थापितः। परन्त्वस्मिंस्तु विस्तरेण खृष्टवृत्तान्तं तथा तद्धर्मस्योद्भवं वर्णयति कविः सत्यार्थिमुखेन। धर्मस्यास्य सर्वत्र प्रचारः, श्रीयेषूखृष्टस्याद्भुतकर्माणि, तेषां समालोचना, यिहूदीनामितिहासः, येष्व ईश्वरपुत्रत्वतत्त्वं, खृष्टधर्ममाश्रित्य विविधैः खृष्टीयभक्तैः पुस्तकप्रणयनं तन्मतानि च, भारतीयशास्त्रेषु विशेषतया पुराणादिषु प्रख्यातानां दैवतानां मानववासनापूर्तित्वेऽसामर्थ्यं, श्रीयेष्वः श्रीकृष्णादिचरित्रापेक्षया वैलक्षण्यं, वेदान्तिनां भगवता सममेकीभवनतत्त्वस्यासम्भवपरत्वं, जगतो मुक्तिप्रदातुः श्रीयेष्वः शरणागतित्वप्रशंसा तथा तस्य सततं प्रार्थना चेत्यादिको विविधो विषयः कथोपकथनात्मकेन वाग्विन्यासेन नितरामेव विस्तृततया कविना छन्दोभिरनेकाभिर्विचारितो नवत्युत्तरनवशताधिकैकसहस्रसङअख्यकैः (१९९०) श्लोकसमूहैः।

ग) पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्

अनुष्टुपा छन्दसा गुरुशिष्ययोरुक्तिप्रत्युक्तिच्छलेन प्रणीतमिदं त्र्यधिकैकशतसङ्ख्यकश्लोकसमन्वितं खण्डकाव्यं संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये सुतरामेव भिन्नास्वादस्य प्रतीकमित्यत्र किं चित्रम्? श्रीयेषूखृष्टस्य सर्वातिशायि माहात्म्यं कीर्तयितुं प्रवृत्तमिदं काव्यं गाङ्गे सलिलेऽवगाहनेनाङ्घोमोचनोपायरूपं भारतीयविश्वासाधारितं तत्त्वं सर्वथा न्यक्करोतीतीह विशेषः। अतो गङ्गाप्सु स्नातुरङ्घांसि कथमपि न नश्यन्तीति कवेर्नो दृढः प्रत्ययः। तदुच्यते तेन –

"यतोऽघमोचनं सद्यो यदि स्नानेन गम्यते।

तदा किमनुतापेन किं धर्मेण प्रयोजनं ।।

नरा गांगोदमात्रे ये विश्वसन्त्यघमुक्तये।

पुण्यान्तःकरणास्ते हि भवितुं शक्नुयुः कथं।।

ते गांगे सलिले मोघे वृथा न्यस्तप्रतीतयः।

मौढ्यात् किं नावमन्येरन् वरां हृत्स्थां पवित्रतां।।

ईशस्तु बाह्यधर्म्मेण हृन्मर्मज्ञो न तुष्यति।

हृदश्च निर्म्मलत्वेन केवलेन प्रसीदति।।"[6] इति।

अतः समग्रेऽस्मिन् काव्ये शिष्येण पृष्टानां साकल्येन सप्तसङ्ख्यकानां प्रश्नानामुत्तरप्रदानपुरःसरं गुर्वास्येन कविना प्रामुख्येन प्रतिपादितं यत्तत्त्वं तद्धि - 'श्रीखृष्टे यः कोऽपि विश्वस्यात्, स्वर्गीयानन्दसंयुक्तः खार्ष्टकः सोऽङ्घोमुक्तिसौगम्यान्नाघे कदापि मज्जती'ति। अत्र मया श्रीम्यूरवर्यस्य मतानां खण्डनमपि भारतीयदर्शनशास्त्राधारेण कृतमिति विशेषः।

---

[6] *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्*, श्लोकाः – ९-१२.

घ) शर्म्मपद्धतिः

अनुष्टुप्छन्दसा ऊनविंशत्यधिकद्विशतसङ्ख्यकैः श्लोकैः प्रणीतेऽस्मिन् शास्त्रात्मके काव्ये कविना मनुष्यजीवने आनन्दोत्पत्तेः कारणान्वेषणं विहितम्। विषयेऽस्मिन् हिन्दुशास्त्रोक्तनीतयोऽपि स्वमत्यनुसारं परिष्कृताः, यस्य पुनः खण्डनं मयाधिगवेषणाबन्धं प्रकटीकृतम्। अपि च, मनुष्यस्रष्ट्रा भगवता समं मनुष्याणां सम्बन्धोऽपि कविनात्र वर्णितः। भगवद्वैशिष्ट्यं वर्णयता म्यूरवर्येण काव्येऽस्मिन् प्रदर्शितं तत्त्वद्वितयं यत् – इह जन्मन्यप्यात्यन्तिकशर्मावाप्तिः सुतरामेव सम्भवपर इति, तदर्थञ्च आत्मतत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तमपेक्षापि नैव कार्येति च। एवमधिकाव्यं वर्णितं विषयं समासेन पर्यालोच्य मयात्र मामकीनं भारतीयदर्शनतत्त्वाश्रितं मतमपि प्रदत्तं यत्र म्यूरवर्यस्य मतखण्डनमपि द्रष्टुं सुलभम्।

घ) निस्तारमार्गदीपिका

ग्रन्थोऽयं मया समवाप्तस्य "*ईश्वरोक्तशास्त्रधारा – The Course of Divine Revelation; A Brief Outline of the Communication of God's Will to Man and of the Evidences and Doctrines of Christianity with Allusions to Hindu Tenets*" – इति ग्रन्थस्यान्ते पाण्डुलिप्याकारेणैव मुद्रितः समवाप्तः। परन्तु प्रकाशकस्य नाम समयो वा तत्र नास्ति।

गुरुशिष्यसंवादच्छलेन उपजातिवृत्तेन रचितमिदं काव्यम्। अत्र पापोर्मिभिर्निराशाग्रस्ताया भवार्णवक्षुब्धमनुष्यजातेरुद्धारायोपाया एव गुर्वास्येन कविना श्रीजान्-म्यूर-पादेनास्मिन् लघुखण्डकाव्ये प्रदर्शिता इत्यवश्यमन्वर्थं काव्यमिदम्। अत्र साकल्येन सन्ति सप्ताशीतिसंख्यकाः श्लोकाः। काव्यस्य प्रकाशनकालविषये किमपि तथ्यं नावाप्यते। मन्येऽस्य काव्यस्य प्रकाश एव नाभवत्, यतः काव्यमिदं पाण्डुलिप्याकारेणैव प्राप्तं मया। तस्यां पाण्डुलिप्यां सन्ति एकादश पत्राणि देवनागरीलिप्यालिखितानि।

♣ षष्ठोऽध्यायः – जान्-म्यूर-कृतं संस्कृतसाहित्यम् - सामग्रिकं समीक्षणम्

कविता म्यूरपादस्य सविता च जगत्पतेः।

अद्भुता सृष्टिरुद्भूता मनःपद्मप्रबोधने।।

- इति कालिदासस्तुतिं किञ्चित्परिवर्त्य म्यूरपादविषयेऽपि श्लोकोऽयमुदाहर्तुं शक्यते। अद्यापि कवेस्तस्य कीर्तिः समुद्रपारमागतापि वाडवाग्निज्वालेव निर्वाणं नैति। विद्वज्जनजनन्या वीणातन्त्रीमास्फालयन्त्या भगवत्या सुरभारत्या सरस्वत्यानुदिनमेव तदीया कीर्तिगीतिर्गीयत इति काचिन्नात्युक्तिः। किं बहुना, स्रष्टुः सृष्टिरचनाचातुरी विरमति श्रीजान्-म्यूरस्य काव्यनिर्माणप्रणालीं विचिन्त्य।

प्रसादगुणगुम्फिता महाकवेः रचनाप्रकृतिरितस्ततोऽटति चित्तहरं झंकारं श्रावयन्ती। येष्वो मुखनिःसृतकथाकलापकूजितै रसिकमनांसि समुल्लासयन्तो, सर्वदिग्गामिभिर्ध्वनिभिः दिक्करिकर्णरन्ध्राणि आस्फोटयन्तो, धर्मकथां श्रोतुमिप्सुभ्यः सदुपदेशं प्रयच्छन्तः कं प्राणिनममन्दानन्दसन्दोहसमन्वितं कर्तुं न प्रभवाः सन्ति कविवरकोकिलाः ?

आदावेव प्रतिभाया द्वैविध्यं राजशेखरमतमनुसृत्योररीकृत्य पुनः वक्तुं शक्यते यत्स ह्युभययोरेव कारयित्री-भावयित्र्योः प्रतिभयोरनन्योऽपूर्वश्च कश्चन महाकविः। तदुच्यतेऽग्निपुराणे –

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र च दुर्लभा।।”[7] इति।

अस्या एव दुर्लभायाः प्रतिभाया असामान्योऽपूर्वश्च कश्चनाधिकारी हि जान्-म्यूर-वर्यः। राजशेखरोक्तेषु कविविभागेषु मूलतो बभूव स शास्त्रकविः, यतस्तस्य काव्येषु प्राधान्येन शास्त्रीया विषया एव विचारपदमाप्ताः। एवमध्यायेऽस्मिन् तदुदीरितधर्मतत्त्वविषयाणामपि समीक्षा साधिता, यत्र खलु भारतीयप्राचीनदर्शनानां खृष्टधर्मतत्त्वततिभिः साकं तौलात्मकमालोचनमपि द्रष्टुमलम्।

भारतीयानां कवीनामन्यतममेकं वैशिष्ट्यं तावद् यत्तेषां काव्येषु प्राग्भवान् कवीन् प्रति अकुण्ठश्रद्धामिश्रिता सरस्वती प्रायः प्रतिच्छत्रं दृग्गोचरीभवतीति। प्राचीनमतं खण्डनसमयेऽपि ते कवयः शास्त्रकारा वा पूर्वपक्षिणां पण्डितानां स्तुतिमेवादौ विदधति। अत्र महिमभट्टकृता ध्वनिवादप्रवक्तुरानन्दवर्धनस्य स्तुतिरेव प्रमाणम्। अन्यत्रापि भवभूतिना ‘उत्तररामचरित’स्य

---

[7] *अग्निपुराणम्*, पृ. ३३६.

प्रारम्भ एव गुरुप्रसादमिच्छता पूर्वेभ्यो वाल्मीकिभासकालिदासादिभ्यो व्याह्रियते च प्रणतिः। तदुच्यते उत्तरे रामचरिते –

"इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्।।"[8] इति।

एवमेवास्मिन् जान्म्यूरप्रणीते काव्येऽपि नैकेषां भारतीयशास्त्राणां तथा खृष्टीयधर्मग्रन्थानां वचनान्यत्र कविः स्वमतं दृढीकर्तुं च प्रयोजयामास। अत्र तेन महाकवेः कालिदासस्य रचनाप्रणाल्येव समाश्रिता। कालिदासेन यथा 'रघुवंश'स्य प्रथमे सर्गे रघूणामन्वयः प्रतिपादितस्तथैवेहापि म्यूरपादैः श्रीयेष्वश्चरितमुपवर्णितम्। अहो सादृश्यं धत्ते तयोर्वाचनभङ्गीभणितिः –

रघुवंशम्	*श्रीयेपूखृष्टमाहात्म्यम्*
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्। यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।१.६।। त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्। यशस्ते विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।१.७।। शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।१.८।। रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्। तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः।।१.९।।	अथेश्वरात्मजस्याहमनादेर्जगदीशितुः। नृमध्ये त्ववतीर्णस्य संगुतैश्वर्यलक्ष्मणः।।१.११।। कुमारीगर्भजातस्य धृतबालकवर्ष्मणः। अस्पृष्टस्याघलेशेन भुक्तपापफलस्य तु।।१.१२।। जगद्गुरोर्जगद्बन्धोर्जगन्मोक्तुर्जगत्प्रभोः। जगत्कल्याणमूलस्य सर्ववंशोपकारिणः।।१.१३।। श्रीखृष्टस्याद्भुतां वक्ष्ये सत्कथां हृष्टमानसः। तस्योदारात्मनः प्रेम्णा परमेण प्रवर्तितः।।१.१४।।

[8] *उत्तररामचरितम्*, पृ. ४३.

इत्थं प्राग्भूतानां कवीनां प्रभावोऽपीह यथासाध्यं स्पष्टीकृत इत्यस्या गवेषणायाः काचन विशिष्टा दिक्, यत्र कवीनां शास्त्रकाराणां वा मिथः चेतःसाम्यं क्वचिद्वा वैमत्यमपि नूनमेव ज्ञातुं शक्यते।

कवेरस्य जीवितव्यापिन्याः सारस्वतसाधनाया फलं तावत् बहवो संस्कृतकाव्यग्रन्थाः, नैके आङ्गलभाषानिबद्धाः शास्त्रीयग्रन्थाः, अनेके प्रबन्धाः वा, ये खल्वनाविष्कृततयैव कुत्रचिद् ग्रन्थागारेषु जराजीर्णावस्थां समाश्रयन्तोऽवहेलितास्तथानालोचिताः सन्तोऽवतिष्ठन्ते मौनमालम्ब्यैवेति ह्यस्माकं खेदकारणम्। तस्मादेवास्माभिरेतेषां जान्म्यूरवर्यैर्विरचितानां संस्कृतखृष्टीयसाहित्यं पुष्टीकुर्वतां नैकेषां ग्रन्थरत्नानामुद्धरणं तथा च तेषां गवेषणाधर्मी पाठो निष्ठासहकारं विधेयः। तेनानेक एव सहृदया गवेषकास्तथा सुधीजना उपकृता भवेयुस्तथा नूत्नस्य दिगन्तस्यैकस्योन्मोचनं स्यात्, नवारुणकिरणप्रभादीप्तस्य साहित्यप्रभातस्य चोदयो भवेदिति मे मतिर्दृढा। एवमस्माद् गवेषणाबन्धाद् बहूनां गवेषणाविषयाणामप्यवाप्तिः सुसाध्येति निश्चप्रचमिति भाविगवेषणाया अवकाशोऽप्यत्रास्तीति किं चित्रम् ?

कविः जान्-म्यूरः लोकचक्षुषामन्तरालस्थितममूल्यं रत्नमेकं, लोकचक्षुषामलक्ष्ये पतितमेकं सुगन्धि पुष्पमिति मदीयाचार्यावाचमङ्गीकृत्य वक्तुं शक्यते। इत्थमस्मिन्नध्याये तस्य जीवनदर्शनं तथा च विविधशास्त्रनिष्णातत्वमपि मया साग्रहं प्रपञ्चितम्। सोऽयं विस्मृतो महाकविस्तनुं तत्याज द्वाशीत्यधिकाष्टादशशततमे (१८८२) खृष्टाब्दे स्कटल्याण्ड-देशस्य एडिन्बार्ग-नगरे।

गवेषणाबन्धस्यान्तिमे परिशिष्टाख्यांशो मया चतुर्धा विभक्तः। आदौ श्रीजान्-म्यूर-वर्यस्य सम्पूर्णा काचन वंशतालिका मयात्र प्रस्तुता। ततश्च द्वितीये भागे म्यूरकवेः काव्यग्रन्थेभ्यः सुभाषितानि सङ्गृह्य कश्चन सुभाषितरत्नकोशः प्रस्तुतः। तृतीये च विविधानां पारिभाषिकशब्दानामपि काचन तालिका प्रदत्ता। अन्तिमे कमलाकान्तविद्यालङ्कारेण प्रणीता संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य प्रणेतृप्रशस्तिः साङ्गलानुवादं प्रस्तुता। गवेषणाबन्धस्यान्ते च परिशीलितानां ग्रन्थानां गवेषणाबन्धानां च काचन विस्तृतानुक्रमणिका परिवेशिता, यस्याः समवलोकनमात्रमेव संस्कृतखृष्टीयसाहित्यसम्बन्धिनां प्रायः समेषां ग्रन्थानां ज्ञानमपि भवेत्, भविष्यति गवेषणादिकर्मण्यनुसन्धातॄणां महानुपकारोऽपि जायेतेति मे सुनिश्चितः समय इति शिवम्।

।। परिशीलितग्रन्थानुक्रमणिका ।।

♣ गवेषणाबन्धावलम्बनभूता ग्रन्थग्रामाः

श्री-जान्-म्यूर-प्रणीतानि काव्यानि

ईश्वरोक्तशास्त्रधारा – The Course of Divine Revelation: A Brief Outline of the Communications of God's Will to Man, and of the Evidences and Doctrines of Christianity with Allusions to Hindu Tenets. Calcutta, Baptist Mission Press, 1846.

निस्तारमार्गदीपिका – पाण्डुलिपिः।

पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्– The Inefficacy of the Ganges to Wash Away Sin, with a Statement of the True atonement, etc. Calcutta, Baptist Mission Press, 1840.

मतपरीक्षा – A Sketch of the Argument for Christianity and against Hinduism. Calcutta, Bishop's College Press, 1839. [Revised and reissued in two subsequent editions, 1840 and 1852-54.]

शर्म्मपद्धतिः– The Way of True Happiness: A Sketch of the True Theory of Human Life. Richard Watts, London, 1841.

श्रीपौलचरित्रम् – A Short Life of the Apostle Paul, with a Summary of Christian Doctrine, as Unfolded in His Epistles. Calcutta, Encyclopedia Press, 1848.

श्रीयेषूख्रुष्टमाहात्म्यम् – The Glory of Jesus Christ. A Brief Account of Our Lord's Life and Doctrines. Calcutta, Ostell and Lepage, 1848.

♣ खृष्टीयग्रन्थग्रामाः

➢ संस्कृतभाषानिबद्धाः

इब्रीयभाषातो व्याकृतः धर्मग्रन्थः (Calcutta Baptist Missionaries With Native Assistants) --- *प्रथमं खण्डम् – मूससा रचितं ग्रन्थपञ्चकं यिहोशूयपुस्तकञ्च, (The Holy Bible in the Sanscrit Language, Vol. I, Containing the Five Books of Moses and the Books of Joshua, Translated out of the Original Tongues)*. Baptist Mission Press, Calcutta, 1848.

--- *द्वितीयं खण्डम् – यिहोशूयस्य मरणात् परम् इस्रायेलीयलोकानां पुरावृत्तपुस्तकसङ्ग्रहः, (The Holy Bible in the Sanscrit Language, Vol. II, Containing the Historical Books from Judges to Esther, Translated out of the Original Tongues)*. Baptist Mission Press, Calcutta, 1852.

--- *तृतीयं खण्डम् – आयूबस्य चरित्रपुस्तकं, गीतसंहिता, राज्ञा सुलेमना रचितानि काव्यानि च, (The Holy Bible in the Sanscrit Language, Vol. III, Containing the Poetical and Devotional Books from Job to Canticles, Translated out of the Original Tongues)*. Baptist Mission Press, Calcutta, 1858.

--- *चतुर्थं खण्डम् – यिशायियादीनां भविष्यद्वादिनां ग्रन्थसङ्ग्रहः, (The Holy Bible in the Sanscrit Language, Vol. IV, Containing the Prophetical Books, Translated out of the Original Tongues).* Baptist Mission Press, Calcutta, 1872.

करुणाकरीयम् उपदेशामृतम् (Harshadeva Sharma and S. Hemraj) --- Ranchi, Satya Bharati, 1987.

क्रिस्तुभागवतम् (महाकाव्यम्) (P. C. Devassia) --- *A Mahakavya in Sanskrit based on the Life of Jesus Christ*. Jayabharatam, Trivandrum, 1977.

खृष्टधर्मकौमुदी (James R. Ballantyne) --- *Christianity Contrasted with Hindu Philosophy: An Essay in Five Books, Sanskrit and English*. London, James Madden, 1860.

खृष्टधर्मकौमुदीसमालोचना (Brajalal Mukhopadhyaya) --- *A Critical Review of Dr. J. Ballantyne's Khṛṣṭadharmakaumudī*. Calcutta, People's Press, 1894.

ख्रिस्तयज्ञविधिः (Sureshchandra Roy) --- *The Ordo Missœ in Sanskrit*. Calcutta, Catholic Press, 1926.

गिरिगीता (K. P. Urumese) --- Trivandrum, 1974.

धर्मपुस्तकस्य शेषांशः --- *अर्थतः प्रभुणा यीशुख्रीष्टेन निरूपितस्य नूतमधर्मनियमस्य ग्रन्थसङ्ग्रहः, (The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ on Sanscrit, Translated from the Greek)*. The Calcutta Auxiliary Bible Society, Calcutta, 1886 (3rd Ed.).
(Calcutta Baptist Missionaries)
with Native Assistants)

निस्तारमार्गदीपिका --- *A Light for the Way of Salvation.*
(John Muir) N.p., n.pub., n.d.

परमात्मस्तवः --- *A Christian Hymn in Sanskrit Verse and Hindee Prose*. Allahabad, Allahabad Mission Press, 1853.
(John Muir)

मतपरीक्षोत्तरम् --- *An Answer to a Sketch of the Argument for Christianity and against Hinduism*. Calcutta, Feruary, 1840.
(Hurrochunder Turkpunchanun)

महात्यागी --- *(A Sanskrit translation of a Malayalam poem by M. O. Avara, an account on the passion of Christ comprising 163 stanzas)*. N.p., n.pub., 1976.
(Narayana K. P. Pisharote)

मूसालिखितः आदिग्रन्थः यात्रापुस्तकस्य प्रथमभागश्च
(The Calcutta Baptist Missionaries)
--- *(The Book of Genesis and part of Exodus in Sanskrit) translated from Hebrew*. The Baptist Mission Press, Calcutta, 1843.

येशुचरितम् (J. Marcel)	---	L.F.I. Press, Ernakulam, 1969 (Second Edition).
शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः (Nīlakaṇṭha)	---	(सम्पा.) Sadashiva Lakshmidhara Katre, Ujjain, Scindia Oriental Institute, 1951.
श्रीखृष्टसंगीता (William Hodge Mill)	---	*येषूत्पत्तिपर्व, Christa-Sangītā, or the Sacred History of Our Lord Jesus Christ, in Sanskrit Verse.* Bishop's College, Calcutta, 1831.
	---	*पुत्राभिषेकपर्व, Christa- Sangītā, or the Sacred History of Our Lord Jesus Christ, in Sanskrit Verse.* Bishop's College, Calcutta, 1834.
	---	*सत्पालकचरित्रपर्व, Christa- Sangītā, or the Sacred History of Our Lord Jesus Christ, in Sanskrit Verse.* Bishop's College, Calcutta, 1838.
	---	*मोक्तृमाहात्म्यपर्व, Christa- Sangītā, or the Sacred History of Our Lord Jesus Christ, in Sanskrit Verse.* Bishop's College, Calcutta, 1838.
श्रीयेशुसौरभम् (Thekkumcore Soma Varma Rajah)	---	N.p., 1974.
श्रीविद्याचमत्कारिका (John Muir)	---	N.p., n.pub., n.d.

सत्यवेदसारसंग्रहः --- *A Short Exposition of the Essentials of the True Religion*. (सम्पा.) J. Aelen, Nellore, St. John's Press, 1931.
(Jean Calmette)

♣ संस्कृतग्रन्थग्रामाः

अग्निपुराणम् --- (सम्पा.) जीवानन्द-विद्यासागरः, सरस्वती-यन्त्रे मुद्रितम्, कलिकाता, १८८२.

---. --- (सम्पा.) पञ्चानन-तर्करत्नः, नवभारत-पाब्लिशार्स, कलिकाता, १३८९ (वङ्गाब्दः).

अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम् --- (स्वोपज्ञकारिकावृत्तिसंवलितम्), सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००५.
(राधावल्लभत्रिपाठि-कृतम्)

अष्टाध्यायी --- *शान्ति*-संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याविभूषिता, (सम्पा.) नरेश- झा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१४.
(पाणिनि-प्रणीता)

औचित्यविचारचर्चा --- (सम्पा.) व्रजमोहन-झा, वाराणसी, १९९२ (चतुर्थ-संस्करणम्).
(क्षेमेन्द्र-विरचिता)

काव्यप्रकाशः --- (सम्पा.) भट्टवामनाचार्यझलकिकरः (*बालबोधिनी*-टीकोपेतः), निर्णय सागर प्रेस, मुम्बाई, १९०१ (द्वितीयाङ्कनावृत्तिः).
(मम्मटाचार्य-कृतः)

काव्यमीमांसा --- (सम्पा.) सि. डि. दालालः तथा आर. ए. शास्त्री, (संशोधिता परिवर्धिता च) के. एस. रामस्वामी शास्त्री शिरोमणिः, ओरियेण्टाल इन्सटिटिउट, बडोदा, १९३४ (तृतीयसंस्करणम्).
(राजशेखर-रचिता)

काव्यादर्शः (दण्ड्याचार्य-प्रणीतः)	---	प्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य्य-विरचितः *मालिन्यप्रोञ्छनी*-टीकासहितः, (सम्पा.) चिन्मयी-चट्टोपाध्यायः, पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, कलिकाता, १९९५.
काव्यालङ्कारः (भामहाचार्य-कृतः)	---	(सम्पा.) रमणकुमारशर्मा, विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली, २००८.
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः (वामनाचार्य-विरचिता)	---	(सम्पा.) श्रीकृष्णसूरिः, श्रीवाणीविलास प्रेस, श्रीरङ्गम, १९०९.
कुमारसम्भवम् (कालिदास-प्रणीतम्)	---	मल्लिनाथस्य *सञ्जीवनी*, चारित्रवर्धनस्य *शिशुहितैषिणी* तथा सीतारामस्य *सञ्जीविनी* इति टीकात्रयोपेतम्, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, नई दिल्ली, २००५.
छन्दोमञ्जरी (गङ्गादास-रचिता)	---	(सम्पा.) गुरुनाथविद्यानिधिः, (परिवर्धिता तथा परिमार्जिता) हेमचन्द्रशास्त्री, १३६९ (वङ्गाब्दः) (सप्तमं संस्करणम्).
दशरूपकम् (धनञ्जय-प्रणीतम्)	---	(सम्पा.) टि. वेङ्कटाचार्यः, दि अड्यार लाइब्रेरी एण्ड रिसार्च सेन्टार, अड्यार, माद्राज, १९६९.
ध्वन्यालोकः (आनन्दवर्धन-कृतः)	---	(सम्पा.) के. कृष्णमूर्थिः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९८२ (द्वितीयं संस्करणम्).
नाट्यशास्त्रम् (भरतमुनि-विरचितम्)	---	(प्रथमतः चतुर्थभागः), (सम्पा.) पारसनाथद्विवेदी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९९२.

भाषापरिच्छेदः (विश्वनाथ-प्रणीतः) --- (सम्पा.) पञ्चानन-भट्टाचार्यः, महाबोधि बुक एजेन्सि, कोलकाता, २०१६.

महाभारतम् (वेदव्यासप्रणीतम्) --- (सम्पा.) हरिदाससिद्धान्तवागीशः, हरिदासकृता *भारतकौमुदी* तथा नीलकण्ठकृतः *भारतभावदीपः* इति टीकाद्वयेनोपेतम्, विश्ववाणी प्रकाशन, कलिकाता, १३८४ (वङ्गाब्दः).

मनुस्मृतिः --- (सम्पा.) गङ्गानाथ-झा, मेधातिथि-प्रणीत-*मनुभाष्य*-समेता, परिमल पाब्लिकेशन, दिल्ली, २०१२.

मृच्छकटिकम् (शूद्रक-कृतम्) --- (सम्पा.) जगदीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००२ (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्).

वक्रोक्तिजीवितम् (कुन्तकाचार्य-प्रणीतम्) --- स्वोपज्ञवृत्तिसमेतम्, (सम्पा.) सुशीलकुमार दे, फार्मा. के. एल. मुखोपाध्याय, कलिकाता (अधुना कोलकाता), १९६१ (तृतीया अङ्कनावृत्तिः).

रघुवंशम् (कालिदास-कृतम्) --- (सम्पा.) नारायण-राम-आचार्यः, मल्लिनाथकृत-*संजीवनी*-टीकोपेतम्, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, नई दिल्ली, २०११ (पुनर्मुद्रित-संस्करणम्).

रसगङ्गाधरः (जगन्नाथ-रचितः) --- (सम्पा.) मदनमोहन-झा, बदरिनाथ-झा-प्रणीत-*चन्द्रिका*-टीका-समेतः, प्रथमाननम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१२.

शिशुपालवधम् (माघ-रचितम्) --- मल्लिनाथस्य *सर्वङ्कषा* तथा हरगोविन्दशास्त्रिणः *मणिप्रभा* इति संस्कृत-हिन्दी-टीकाभ्यां समेतम्, चौखम्बा विद्याभवन, २०१३.

साहित्यदर्पणः (विश्वनाथ-विरचितः) --- (सम्पा.) हरिदाससिद्धान्तवागीशः, हरिदास-कृतः *कुसुमप्रतिमा*-टीकोपेतः, सिद्धान्तविद्यालयः, कलिकाता (अधुना कोलकाता), १८७५ (पञ्चमं संस्करणम्).

♣ आङ्गलभाषया बङ्गभाषया च निबद्धा ग्रन्थग्रामाः

Aleaz, K.P. *A Christian Response to the Hindu Philosophical Systems by Nehemiah Nīlakaṇṭha Śāstrī Goreh*. Kolkata, Punthi Pustak, 2003.

Amaladass, Anand, and Richard Fox Young. *The Indian Christiad: A Concise Anthology of Didactic and Devotional Literature in Early Church Sanskrit*. Anand, Gujarat Sahitya Prakash, 1995.

Amaladass, Anand. "Jesuits and Sanskrit Studies." *Jesuits in India: In Historical Perspective*, edited by Teotonio R. De Souza and Charles J. Borges, Macau, Instituto Cultural, pp. 209-234.

Ballantyne, James R. *The Bible for Pandits: The First Three Chapters of Genesis, Diffusively and Unreservedly Commented in Sanskrit and English*. London, James Madden, 1860.

Banerjea, Krishna Mohan. *Satya Sthāpana O Mithyā Nāśana: Truth defended and error exposed; Strictures upon Hara Chandra Tarkapanchanan's answer to Mr. Muir's Mataparikha and upon Baboo Kasinatha Bosu's tract on Hinduism and Christianity*. Calcutta, Bishop's College Press: Ostell and Lepage, 1841.

Basu, Somendranath. *Videśī Bhārata Sādhaka*. Calcutta, Bookland Private Limited, 1954.

Bisschop, Peter C. "India and the Making of Hinduism." *Religion and Orientalism in Asian Studies*, edited by Kiri Paramore, London, Bloomsbury, pp. 39-50.

Chattopadhyay, Rita. *20th Century Sanskrit Literature: A Glimpse into Tradition and Innovation*. Kolkata, Sanskrit Pustak Bhandar, 2009.

---. *A Study on Candravaṃśam: An Unforgettable Sanskrit Poem of a Forgotten Poet of Bengal*. Calcutta, Sanskrit Pustak Bhandar, 1988.

---. *Mahāmahopādhyāya Haridāsa Siddhāntavāgīśa: An Appraisal*. Calcutta, Sanskrit Pustak Bhandar, 1989.

Chattopadhyay, Rita, and Soumyajit Sen. *Śrījīva Nyāyatīrtha (1893 - 1992) O 'Cipiṭaka-carvaṇam'*. Kolkata, Sanskrit Book Depot, 2018.

Dodson, Michael S. *Orientalism, Empire, and National Culture: India, 1770-1880*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.

---. *Orientalism, Sanskrit Scholarship, and Education in Colonial North India, ca. 1775-1875*. Ph.D. diss., University of Cambridge, January 2003.

Goel, Sita Ram. *History of Hindu-Christian Encounters (AD 304 to 1996)*. 6th Reprint, New Delhi, Voice of India, 2020.

Israel, Hephzibah. *Religious Transactions in Colonial South India: Language, Translation, and the Making of Protestant Identity*. New York, Palgrave Macmillan, 2011.

Jain, Meenakshi. *Sati: Evangelicals, Baptist Missionaries, and the Changing Colonial Discourse*. New Delhi, Aryan Book International, 2016.

Kittle, F. *A Tract on Sacrifice: Yajñasudhānidhi*. Mangalore, Basel Mission Press, 1872.

Kopf, David. *British Orientalism and the Bengal Renaissance: The Dynamics of Indian Modernization, 1773-1835*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969.

Krishnamachariar, M. *History of Classical Sanskrit Literature*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 2018 (5th Reprint).

Mill, William Hodge and H.H. Wilson. *Proposed Version of Theological Terms, with a View to Uniformity in Translations of the Holy Scriptures, etc., into the Various Languages of India. Part the First, Sanskrit*. Calcutta, Bishop's College Press, 1828.

Monier-Williams, Monier. *The Study of Sanskrit in Relation to Missionary Work in India*. London, Williams and Norgate, 1861.

Muir, John. *A Brief Examination of Prevalent Opinions on the Inspiration of the Scriptures of the Old and New Testaments*. London, Longman, Greene, Longman, and Roberts, 1861.

---. *Additional moral and religious Passages metrically rendered from the Sanskrit. With exact prose translations*. London, 1875.

---. *An Essay on Conciliation in Matters of Religion, and on the Proper Adaption of Instruction to the Character of the Persons Taught, with Some Application of the Subject of Missionary Proceedings*, Calcutta, 1849.

---. *Considerations on Religion, Its Nature, Effects, the Steps of Its Progress, and the Obstacles to its Practice; Addressed to the Cultivated Classes of Society*. Edinburgh, R. Grant, 1842.

---. *Further metrical translations from the Mahabharata on government, war, and miscellaneous, with The story of Savitri. And two short metrical translations from the Greek*. 1880.

---. *Further Metrical Translations, with Prose Versions from the Mahabharata. And Two Short Metrical Translations from the Greek*, 1880.

---. *Hymn to Zeus, by Cleanthes, the Stoic philosopher. Freely translated from the Greek*, London, 1875.

---. *India as Represented in the Hymns of the Rigveda: A Metrical Sketch*, Edinburgh: T. Constable, 1868.

---. *Indra as represented in the Hymns of the Rigveda. A metrical sketch*. Edinburgh: T. Constable, 1868.

---. *Itihāsadīpikā. A Sketch of the History of India, in Sanskrit Verse: of which the earlier part is chiefly founded on Professor H. H. Wilson's, "Manual of History and Chronology"*. Calcutta, Baptist Mission Press, 1840.

---. *Itihāsatamomaṇiḥ. The Firefly of History*. N.p., n.pub., n.d.

---. *Mānasadharmadīpikā*. N.p., n.pub., 1840.

---. *Metrical Translations from Sanskrit Writers with an Introduction, Prose Versions and Parallel Passages from Classical Authors*, Trubner & Co., London, 1879.

---. *Miscellaneous extracts metrically and freely translated, ...from the Mahābhārata*. Edinburgh, 1877.

---. *Moralizings on human life with some metrical translations from the Sanskrit*. Edinburgh, 1874.

---. *Notes of a Trip to Kedarnath and Other Parts of the Snowy Range of the Himalayas in the Autumn of 1853 with Some Account of a Journey from Agra to Bombay by Way of Ajunta, Ellora and Carlee in 1854*, Thomas Constable, Edinburgh, 1855.

---. *Nūtnodantodotsaḥ - Arthāt Jñānapraśaṃsāpūrvakaṃ Iṃglaṃḍākhyadeśarīti-varṇanaṃ. The Fountain of the Water of fresh Intelligence: A Description of England, (On the Basis of Miss Bird's) in Sanskrit*. Calcutta, Bishop's College Press, 1839.

---. *Original Sanskrit Texts on the Origin and History of the People of India, Their Religion & Institution* (5 Vols.), Trubner & Co., London, 1868-1873.

---. *Passages ancient and modern from the story of India &c. &c.* Calcutta : Printed at the Church Mission Press, 1833.

---. *Reasons for the Establishment of a Sanskrit Chair in the University of Edinburgh*, Thomas Constable & Co., Edinburgh, 1860.

---. *Religious and Moral Sentiments Metrically Rendered from Sanskrit Writers; with an Introduction and an Appendix Containing Exact Translation in Prose*, Williams & Norgate, London, 1875.

---. *Remarks on the conduct of missionary operations in Northern India, and on the training of missionary agents*. Cape Town, 1852.

---. *Some account of the recent progress of Sanskrit studies*. Edinburgh: Royal Society of Edinburgh, 1863.

---. *The Importance of Missionaries Studying the Higher Branches of Hindu Literature and the Sanskrit Language*, 1838.

---. *The Importance of the Study of Sanskrit*, 1838.

---. *The Indian Civil Service and the Scottish Universities: or, the new system of appointment considered, as it affects the prospects of Scottish students and the higher education in Scotland*, Edinburgh, 1855.

---. *The Oriental Studies*, Calcutta, Ghosha and Brothers, 1878.

---. *Vyavahārālokaḥ. Brief Lectures on Mental Philosophy and Other Subjects, Delivered in Sanskrit to the Students of the Banares Sanskrit College, with an Address to the Pandits and Students*. Allahabad, Presbyterian Mission Press, 1845.

Oddie, Geoffrey A. *Hindu and Christian in South-East India*. London Studies on South Asia No. 6, London and New York, Routledge, 1991.

---. *Missionaries, Rebellion and Proto-Nationalism: James Long of Bengal 1814-87*. London Studies on South Asia No. 16, London and New York, Routledge, 1999.

---. *Religious Conversion Movements in South Asia: Continuities and Change, 1800-1900*. London and New York, Routledge, 1997.

Penner, Peter. *The James Thomason School in Northern India, 1822-1853: A Biographical and Administrative Study*. Ph.D. diss., McMaster University, September 1970.

Pollock, Sheldon. *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. 6th Impression, New Delhi, Permanent Black, 2018.

Potts, Eli Daniel. *British Baptist Missionaries in India, 1793-1837: The History of Serampore and Its Missionaries*. Cambridge, Cambridge University Press, 1967.

Powell, Avril A. *Muslims and Missionaries in Pre-Mutiny India*. London Studies on South Asia No. 7, London and New York, Routledge, 1993.

---. *Scottish Orientalists and India: The Muir Brothers, Religion, Education and Empire*. Woodbridge, The Boydell Press, 2010.

Prajapati, Sweta. *A Marigold of Modern Sanskrit Literature*. New Delhi, New Bharatiya Book Corporation, 2014.

Rocher, Ludo. *Ezourvedam: A French Veda of the Eighteenth Century* (University of Pennsylvania Studies on South Asia, 1). Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1984.

Shastri, Satya Vrat. *Sanskrit Writings of European Scholars*. Delhi, Vijaya Books, 2012.

Sumithra, Sunand. *Christian Theologies from an Indian Perspective*. Bangalore, Theological Book Trust, 2002 (3rd Edition).

The Mahabharata. 18 vols. (editor) Vishnu S Sukthankar. Pune, Bhandarkar Oriental Research Institute, 1933-1966.

Tiliander, Bror. *Christian and Hindu Terminology: A Study in Their Mutual Relations with Special Reference to the Tamil Area*. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1974.

Young, Richard Fox, editor. *India and the Indianness of Christianity: Essays on Understanding, Historical, Theological, and Bibliographical, in Honor of Robert Eric Frykenberg*. Michigan and Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.

---. *Resistant Hinduism: Sanskrit Sources on Anti-Christian Apologetics in Early Nineteenth-Century India*. (Publications of the De Nobili Library, 8), Vienna, Indological Institute, University of Vienna, 1981.

♣ प्रबन्धनिचयाः

Anonymous. "Boden Professorship of Sanskrit at Oxford". *Asiatic Journal*, vol. 7, 1832, pp. 246-248.

---. "Dr. Mill's Reply to the Asiatic Society." *Calcutta Monthly Journal*, vol. 3, 1837, p. 721.

---. "Tribute of the Pandits to the Rev. W. H. Mill, D.D." *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, vol. 6, 1837, pp. 710-711.

Carey, William. "On Encouraging the Cultivation of Sungskrit [sic] among the Natives of India." *Friend of India* (quartly), vol. 2, 1822, pp. 131-139.

---. "On the Importance of Sungskrita [sic] to the Future Improvement of India." *Friend of India* (monthly), vol. 2, 1819, pp. 373-382, 426-442.

---. *Eighth Memoir Relative to the Progress of the Translation of the Sacred Scriptures, in the Year 1815*. Serampore, Serampore Press, 1816.

Castets, J. “Pioneers in European Sanskrit Scholarship.” *Indian Review*, vol. 32, 1931, pp. 345-351.

Constable, Philip. “Scottish Missionaries, 'Protestant Hinduism' and the Scottish Sense of Empire in Nineteenth and Early Twentieth-Century India.” *The Scottish Historical Review*, vol. 86, no. 222, Part 2, Edinburgh University Press, 2007, pp. 278-313. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/25529983.

De Smet, R.V. “Materials for an Indian Christology.” *Religion ad Society*, vol. 12, 1965, pp. 6-15.

Dhavamony, Mariasusai. “The Lord’s Prayer in the Sanskrit Bible.” *Gregorianum*, vol. 68, 1987, pp. 639-670.

Dodson, Michael S. “Re-Presented for the Pandits: James Ballantyne, 'Useful Knowledge,' and Sanskrit Scholarship in Benares College during the Mid-Nineteenth Century.” *Modern Asian Studies*, vol. 36, no. 2, Cambridge University Press, 2002, pp. 257-298. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3876657.

---. “What's Become of the Pandit? Rethinking the History of Sanskrit Scholars in Colonial Bengal.” *Modern Asian Studies*, vol. 39, no. 3, Cambridge University Press, 2005, pp. 683-723. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3876590.

Gispert-Sauch, George. “The Lord’s Prayer in Sanskrit.” *Indica*, vol. 20, 1983, pp. 1-12.

---. “The Sanskrit Hymns of Brahmabandhav Upadhyay.” *Religion and Society*, vol. 19, no. 4, 1972, pp. 60-79.

Hatcher, Brian A. “Sanskrit Pandits Recall Their Youth: Two Autobiographies from Nineteenth-Century Bengal.” *Journal of the American Oriental Society*, vol. 121, no. 4, American Oriental Society, 2001, pp.580-592. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/606500.

Kennedy, Vans. “Oriental Translations of the Scriptures.” *Asiatic Journal*, vol. 4, 1831, pp. 168-180.

---. “Remarks on Dr. Mill’s Sanscrit Renderings of Scripture Terms.” *Oriental Christian Spectator*, vol. 2, 1831, pp. 200-207.

Kosambi, Meera. “Indian Response to Christianity, Church and Colonialism: Case of Pandita Ramabai.” *Economic and Political Weekly*, vol. 27, no. 43/44, 1992, pp. WS61-WS63 and WS65-WS71. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/4399059.

Lipner, Julius. “A case-Study in “Hindu Catholicism”: Brahmabandhav Upadhyay (1861-1907).” *Zeitschrift für Missions wissenschaft und Religions wissenschaft*, vol. 72, 1988. pp. 33-54.

MacDonell, A. A. “The Study of Sanskrit as an Imperial Question.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, 1906, pp. 673-689. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/25210300.

Muir, John. “Conciliation in Matters of Religion.” *Church of England Quarterly Review*, vol. 24, 1843, pp. 86-112.

---. “Contribution to a Knowledge of the Vedic Theogony and Mythology.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 1, no. 1/2, 1865, pp. 51-140.

---. “Contribution to a Knowledge of the Vedic Theogony and Mythology. No. II.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 2, no. 1, 1866, pp. 1-25.

---. “Does Vaiśeshika Philosophy Acknowledge a Deity, or Not?” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. 20, 1863, pp. 22-30.

---. “Dr. Mill’s Christa Sangita—Book IV.” *Christian Intelligencer*, vol. 8, 1838, pp. 180-182.

---. “Importance of the Study of Sanskrit.” *The Calcutta Christian Observer*, vol. 7, 1838, pp. 372-373.

---. “India’s Resurrection.” Poetry in *The Calcutta Christian Observer*, vol. 5, July 1836, pp. 360-361.

---. “Legends Chiefly from the Śatapatha Brāhmana.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. 20, 1863, pp. 31-48.

---. “Miscellaneous hymns from the Rig and Atharva Vedas.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 2, no. 1, 1866, pp. 26-43.

---. “On ‘Manu’, the Progenitor of the Aryyan Indians, as Represented in the Hymns of the Rigveda.” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. 20, 1863, pp. 406-430.

---. “On Learned Missionaries.” *The Missionary* [Calcutta], vol. 2, 1852, pp. 155-156.

---. “On the Interpretation of the Veda.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 2, no. 2, 1866, p. 303-402.

---. “On the Relations of the Priests to the other Classes of Indian Society in the Vedic Age.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 2, no. 2, 1866, pp. 257-302.

---. “On the Use to Which the Pesudo Vedas Written by the Roman Catholic Missionaries Might Be Turned for the Refutation of Hindu Errors.” *Calcutta Christian Observer*, vol. 7, 1838, pp. 506-508.

---. “Progress of the Vedic Religion towards Abstract Conceptions of the Deity.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 1, no. 1/2, 1865, pp. 339-391.

---. “Sanskrit Texts, Appendix” (Volume made up with nine papers, mainly based on ‘Veda’ published in the *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* in 1862, 1865, 1866).

---. “School-Book Society for the Western Provinces.” *The Calcutta Christian Observer*, vol. 6, April 1837, pp. 184-185.

---. “St. Paul a Model for the Missionary.” *The Calcutta Christian Observer*, vol. 7, March 1838, pp. 63-78.

---. “The Baconian Philosophy applicable to the mental regeneration of India.” *The Calcutta Christian Observer*, vol. 7, March 1838, pp. 123-126.

---. “The Claims of Sungskrit [sic], etc., on the Attention of the Friends of Education.” *Friend of India* (weekly series), vol. 3, 1837, p. 188.

---. “The Importance of Missionaries Studying the Higher Branches of Hindu Literature and the Sanskrit Language.” *Christian Intelligencer*, vol. 8, 1838, pp. 376-377.

---. “Verses from the Sarva-Darśana-Sangraha, the Vishnu Purāna, and the Rāmāyana, Illustrating the Tenets of the Chārvākas, or Indian Materialists, with Some Remarks on Freedom of Speculation in Ancient India.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. 19, 1862, pp. 299-314.

---. “Yama and the Doctrine of a Future Life, According to the Rig-, Yajur-, and Atharva-Vedas.” *The Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 1, no. 1/2, 1865, pp. 287-315.

Sharma, Arvind. “Ancient Hinduism as a Missionary Religion.” *Numen*, vol. 39, fasc. 2, Brill, 1992, pp. 175-192. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3269905.

Shastri, Satya Vrat. “Modern Christian Literature in Sanskrit.” *Devavāṇī-suvāsaḥ (Rama Kant Felicitation Volume)*. New Delhi, Devavani Parishad, 1991, pp. 5.313 – 5.325.

Vidyālankār, Kamalākānta. “Tribute of the Pandits to the Rev. W. H. Mill, D. D., &c.” *The Journal of The Asiatic Society of Bengal*, Ed. James Prinsep, vol. VI, Part II, 1837, pp. 710-711.

Young, Richard Fox. "Church Sanskrit: An Approach of Christian Scholars to Hinduism in the Nineteenth Century." *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens und Archiv für Indische Philosophie*, vol. 23, 1979, pp. 205-231.

---. "Deva in Sanskrit Bible Translations: Rammohun Roy's Contribution to Christian Hermeneutics in India." *Studien für Indologie und Iranistik*, vol. 5, 1986, pp. 133-153.

♣ इन्टारनेट्-प्राप्तानि तथ्यानि

Bodleian Libraries, University of Oxford, London, http://www.bodleian.ox.ac.uk/

Coelho, Ivo (Blogger). *Indian Christian Writings: A Bibliography*, http://indianchristianwritings.blogspot.in/

Columbia University Libraries/Information Services, https://clio.columbia.edu/

Explore the British Library, The British Library, London, http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vid=BLVU1

Falcao, Nelson. *The Kristapurāṇa of Thomas Stephens (1549-1619): An Overview*, www.bfriars.ox.ac.uk/hall/news

****

Countersigned by the Supervisor
Prof. (Dr.) Rita Chattopadhyay
Dated: 15.04.2021

Prof. Dr. Rita Chattopadhyay
Ex Emeritus Fellow & Retd. Professor
Deptartment of Sanskrit
Jadavpur University
Kolkata 700032

Signature of the Candidate
Soumyajit Sen
Dated: 15.04.2021